

Revija Socialna pedagogika izdaja Združenje za socialno pedagogiko - slovenska nacionalna sekcija FICE. Revija izhaja četrtletno. Vse izdajateljske pravice so pridržane.

Socialna pedagogika is a quarterly professional journal published by Association for social pedagogy - Slovenian national FICE section.

Naslov uredništva je:
Address of the editors:

Združenje za socialno pedagogiko
Uredništvo revije Socialna pedagogika
Kardeljeva pl. 16 (pri Pedagoški fakulteti)
1000 Ljubljana
tel: (01) 589 22 00 ; Fax: (01) 589 22 33
E-mail: bojan.dekleva@guest.arnes.si

Urednika:
Co-Editors:

Bojan Dekleva (glavni urednik; Ljubljana)
Alenka Kobolt (odgovorna urednica; Ljubljana)

Uredniški odbor sestavljajo:
Members of the editorial board:

Josipa Bašić (Hrvaška, Croatia)
David Lane (Velika Britanija, Great Britain)
Margot Lieberkind (Danska, Denmark)
Leo Ligthart (Nizozemska, The Netherlands)
Marta Mattingly (ZDA, USA)
Friedhelm Peters (Nemčija, Germany)
Vinko Skalar (Slovenija, Slovenia)
Mirjana Ule (Slovenija, Slovenia)
Sonja Žorga (Slovenija, Slovenia)

Uredniški svet sestavljajo:
Members of advisory board:

Lučka Babuder
Mojca Bekš
Brane Franzl
Borut Kožuh
Bojana Silahić
Ivo Škoflek
Jožica Tolar
Darja Zorc-Maver

Oblikovanje in prelom:
Naslovnica:

Nenad Maraš
Nenad Maraš

Lektorirala:
Angleški prevodi:
Tisk:

Katarina Mihelič
Metka Čuk
Tiskarna Vovk

Letnik IX, 2005, št. 3
Vol. IX, 2005, No. 3
ISSN 1408-2942
Spletni naslov: <http://www.zzsp.org>

Naročnina na revijo za leto 2005 je 6.000 SIT za pravne osebe. Naročnina na revijo je za člane Združenja vključena v članarino.

Izdajanje revije v letu 2005 finančno podpirata Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo RS ter Ministrstvo za šolstvo in šport RS.

Članke v reviji abstrahirata in indeksirata *Family Studies Database* in *Sociological Abstracts*.

Kazalo/Contents

Izvirni znanstveni članki

Alenka Kobolt, Jelena Sitar-Cvetko, Andreja Stare
Gledališko ustvarjanje kot socialno integrativno delo z mladimi 229

Špela Razpotnik in Bojan Dekleva
Kralji ulice – predhodno poročilo o poteku akcijske raziskave 265

Andreja Grobelšek, Karmen Mikek in Mojca Rodič
Navijaštvo in ženske 299

Pregledni znanstveni članek

Jana Rapuš Pavel
Ranljivost mladih pri soočanju z brezposelnostjo 329

Informacije

Obvestilo o 3. slovenskem kongresu socialne pedagogike 361

Navodila avtorjem 365

Empirical articles

Alenka Kobolt, Jelena Sitar-Cvetko, Andreja Stare
Theater creation as a form of social-integrative work with youth

Špela Razpotnik in Bojan Dekleva
Kings of the street – a preliminary report of an action research project

Andreja Grobelšek, Karmen Mikek in Mojca Rodič
Women and supporting sports teams

Theoretical article

Jana Rapuš Pavel
Vulnerability of young people facing unemployment

Information

Information on the 3rd Slovenian Congress of Social Pedagogy

Instructions to authors

Gledališko ustvarjanje kot socialno integrativno delo z mladimi

Theater creation as a form of social-integrative work with youth

Alenka Kobolt, Jelena Sitar-Cvetko, Andreja Stare

Povzetek

Alenka Kobolt, dr. soc. ped., Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana; Jelena Sitar-Cvetko, univ. dipl. dramaturg., spec. psihoterapije, Gregorčičeva 13, 1000 Ljubljana; Andreja Stare, mag. igre, Krašnova 5a, 4000 Kranj.

Prispevek predstavi akcijsko raziskavo, opravljeno v okviru mednarodnega evropskega projekta Grundtvig. Njen namen je prenos izkušenj in ustvarjanje novih ter prikaz uporabe gledališča kot socialno integracijske metode. Izvorni nemški model gledališkega dela smo v Sloveniji – partnerski deželi poleg Poljske, Islandije, Malte in Španije – spremenili in teoretsko nadgradili. Projekt smo usmerili v druge ciljne skupine. Namesto z brezposelnimi odraslimi smo projekt razvijali skozi aktivno sodelovanje skupine študentk socialne pedagogike, mladih iz programa PUM (projektno učenje mladih) in mladih z izkušnjo duševne stiske. Moto našega dela je bil različnost kot priložnost. Teoretske osnove slovenskega modela tvori prepletanje treh enakovrednih segmentov – socialne pedagogike s poudarkom na skupinskem procesu in izkustvenem učenju v okviru tematsko začrtane, a fleksibilne interakcije, iz zahajanja iz posameznikove avtonomije in razvijanja kreativnih resursov; dediščine ‘Tretjega gledališča’ s poudarkom

na telesu kot izraznem elementu ter uporabe lutkovnih in drugih izraznih medijev – poezije, glasbe in igre. Čeravno je poudarek projekta sam skupinski proces, je zaključna faza projekta avtorska gledališka predstava.

Ključne besede: *mladi, socialna integracija, umetniško-socialno-pedagoški projekt, akcijsko raziskovanje, gledališče, igra, lutke*

Abstract

The article deals with an action research carried out within the international EU project - Grundtvig. The intention of the project was to disseminate knowledge and experience of theatre as a social-integration method. The original German model has been in Slovenia – the partner country among Poland, Iceland, Malta and Spain – modified and theoretically elaborated. The project was focused on different target groups. Instead by the unemployed grownups the research was developed through an active participation of the group of social pedagogy students, the young from the PUM project (Project learning of the young) and the young with the experience of mental health problems. The motto of our work was - a distinction as an opportunity. The theoretical basis of the Slovenian model is an interweave of three equal segments – the social pedagogy emphasizing the group process, the legacy of the „Third theatre“ highlighting the body as an element of expression and the use of puppetry and other means of expression – poetry, music and performance. Though the key emphasis of the project is the creative process the final outcome is the original theatre performance. The present contribution is understood as the first theoretical and organizational presentation of this innovative project in Slovenia. Also introduced in addition to the theoretical basis and the

realization there are the distinctive contributions by the members of the project group originating in the creative and the group processes – poetry, notions, photographs.

Key words: *youth, social integration, art-socio-pedagogical project, action research, theatre, performance, puppets*

*Tudi ti boš stopil na oder,
na oder življenja.
Zdaj si še krhek, robot,
težko te je prepoznat.*

*Luč ti dala bo dih,
življenje na odru razkrilo bo tvoje poteze,
ne skrivaj jih.
Našel boš sebe,
morda pa v tebi
še vedno ostal bo del mene.¹*

1 Uvod

V času, ko se Evropa združuje in se rušijo meje med državami, se sprašujemo, kakšne biografije to zarisuje na mlade. Nas bo proces integracije in interkulturalnosti učil strpnosti? Kaj, če prihajajoči pluralnosti življenjskih praks ne bomo dorasli? Zakaj so nekatere države razvile močnejšo socialno mrežo in se srečujejo z manj socialnimi problemi kot druge? Lahko kot posamezniki vplivamo na socialno naravnano skupnost? Kako naravnati lastno biografijo, da bomo sledili sami sebi ob tvornem sodelovanju z drugimi? Zadnje vprašanje se posebej izostrí pri prehajanju iz mladosti v odraslost, saj postajajo prehodi za mlade polni nasprotujočih si zahtev in niso več tako linearni in premočrtni, kot so bili v preteklosti.

¹ Vse na desno pomaknjene in ležeče zapisane beside in stavki predstavljajo izrečene ali zapisane izjave članov/članíc projektne skupine.

Ta in podobna vprašanja si zastavljamo tudi tisti, ki delamo z mladimi. Z mladimi, ki iščejo same sebe in svojo pot v prihodnost zastavijo nekoliko drugače od prevladujoče večine sovrstnikov. V mislih imamo mlade šolske osipnike in mlade z izkušnjami psihosocialnih stisk. Oboje vnese v njihove biografije ovire in pasti za sedanost in prihodnost. Od različnih zunanjih, predvsem pa od osebnostnih dejavnikov in mreže socialne podpore ter razvitih spoprijemalnih strategij je odvisno, kako se bodo prehodi v odraslost izpeljali.

Akcijsko-raziskovalni projekt, ki ga v nadaljevanju predstavljamo, smo razumeli kot eno izmed priložnosti za izkustveno neformalno učenje s pomočjo skupinskega procesa in umetniškega ustvarjanja. Izkušnje podobnih, žal redkih projektov so, da neformalne oblike izobraževanja, ki v svoje programe fleksibilno integrirajo različne umetniške in kreativne medije, dosežejo mlade, ki niso kos formaliziranim izobraževalnim vzorcem.

V okviru mednarodnega projekta LOSOL,² ki je združil Nemčijo, Islandijo, Španijo, Malto, Poljsko in Slovenijo, smo v vseh sodelujočih državah z različno ciljno populacijo adaptirali izvorni nemški model gledališko-biografskega dela z odraslimi brezposelnimi.

Po oblikovanju projektnega tima, sestavljenega iz članov Oddelka za socialno pedagogiko na Pedagoški fakulteti v Ljubljani, nevladnih organizaciji TIN in ŠENT ter dveh samostojnih kulturnih ustvarjalk, smo se srečali s predstavitvijo metode BUS³ oziroma z njenim produktom – gledališko predstavo Tach theatra – Ein und alle. Izkušnja je bila tako močna in globoka, da smo v projektu skupaj ostali do konca in smo odločeni idejo gledališča, ki je namenjeno ljudem z manj priložnostmi, razvijati naprej.

² Kratica LOSOL pomeni Učenje na odru življenja (izvirni naslov EU-projekta je bil Learning on the stage of life).

³ Izvorni model nosi ime BUS – po inicialkah avtoric, Birgit, Ulrike in Steffi iz Chemnitz – bivše ime mesta Karl Marx Stadt, vzhodna Nemčija, kjer po političnih in gospodarskih spremembah še vedno vlada velika brezposelnost tako med mladimi kot starejšimi.

Slika 1: Fotografija iz nemške predstave z naslovom Ein und alle (Eden in vsi).

2 Teoretske podlage socialnointegrativnega gledališkega dela

Teoretske osnove interdisciplinarno zasnovanega modela dela tvorijo trije med seboj enakovredni segmenti: socialna pedagogika – s prispevkom teorije in izkušenj skupinskega dela z mladimi v okviru tematsko usmerjene interakcije, dediščina tretjega gledališča s poudarkom na spoznavanju samega sebe in svojega telesa ter lutkovni medij. Umetniško področje je zastopano tudi s poezijo in glasbo. Segmente smo združevali v procesu izkustvenega učenja, ki ga v nadaljevanju podrobneje predstavljamo.

2.1 Socialnopedagoške osnove – prehodi ranljivih skupin v odraslost in izhodišča skupinskega procesa

Socialnopedagoški okvir predstavlja preplet znanj o:

- značilnostih sodobnih prehodov iz mladosti v odraslost, spoznanja, vezana na pasti prehodov pri mladih z manj priložnostmi in izkušnje neformalnih edukacijsko-umetniških programov za mlade;
- socialnopedagoškem delu s skupinami; tu smo prvenstveno izhajali iz teorije in prakse tematsko usmerjenega skupinskega dela (Ruth Cohn), integrirali vse tri vidike razumevanja skupinske dinamike, izhajali iz teorije stopenjskega razvoja skupine, upoštevali pomen povratnih sporočil za reflektivno komunikacijo, ozaveščali socialne in skupinske vloge skozi izkustveno učenje ter izhajali iz teorije opolnomočenja skozi postopno spoznavanje

individualnih resursov v skupinskem procesu.

Prehodi mladih v družbo dela postajajo v zadnjih letih vse zahtevnejši projekt za večino mladih. Normalna biografija posameznika je danes 'biografija izbir', 'refleksivna' ali 'zbrkljana' biografija (Ule, 2000). Mladost v današnji družbi razpada na delna področja z mnogimi življenjskimi nalogami. Medtem ko izobraževanje prisega na storilnost in samonadzor, zahteva mladinska kultura hedonizem in emocije, kar lahko vodi do notranje protislovnosti, če se biografije zamajejo.

Individualizacija sili mlade v nenehno preizkušanje različnih življenjskih stilov. Pri tem postajajo posledice izbir odgovornost posameznika, povezane so z občutji negotovosti in nekompetentnosti, če izbire ne vodijo do osebno želenih in družbeno priznanih dosežkov. Socialno izključenost mladi razumejo predvsem kot občutek nemoči, da bi uspeli spremeniti svojo življenjsko situacijo (Ule, 2000). Kot obet avtonomije in svobode prisila individualizacije tudi pri dobro psihosocialno opremljenih mnogokrat presega njihove spoprijemalne strategije. Pri mnogih se zaradi različnih dejavnikov zalomi, kar vodi do naraščanja nemoči, odpovedi, izključevanja

Slika 2: Igralci in opazovalci.

in zgodnje biografizacije življenjskih potekov. Le-te je Fuchs (v Zinnecker, 1988) utemeljeval že pred dvema desetletjema, pa so ostajali v obetu napredka družbenih in osebnih razvojnih možnosti na obrobju pozornosti.

Socialna ranljivost se izkaže kot nasledek neugodnega sovplivanja družbenih, socialnih in individualnih dejavnikov, med katerimi velja izpostaviti predvsem nižjo izobrazbeno raven, nižji socialni status z ogroženo materialno eksistenco in pomanjkanje socialnoodnosnih mrež. Pri individualnih značilnostih so ključne disharmonične sposobnosti in disfunkcije kognitivnega, emocionalnega in vedenjskega repertoarja. Ranljive skupine težje dosejajo postavljene storilnostne in socialne zahteve in ne izpolnjujejo normativnih družbenih pričakovanj. Brez individualno primernih podpornih mehanizmov se ranljivost izrazi v neuspešnosti, šolskem osipu, osamljenosti in obrobnosti (Kobolt in Rapuš, 2004).

Ena ključnih mednarodnih raziskovalnih študij prehodov mladih na trg dela (Egris, 2001) sporoča, da so prehodi postali nestandardizirani in fragmentirani. To pomeni, da mora mlad človek danes 'navigirati' v zapletenem polju, ki ga določajo značilnosti naslednjih kontekstov – družine, med- in znotrajgeneracijskih dogovorov, spolno specifičnih in pričakovanih družbenih kod, kulturnih vzorcev ter značilnosti edukacijskih in zaposlovalnih politik. Iz tega izpeljemo trditev, da so tudi prehodi med šolanjem in delom danes izrazito individualizirani. Pri prenekaterih se izpeljejo šele z izdatno podporo družine in prilagojenih programov.

Miles (2003) analizira tri našemu projektu podobne programe, ki se ukvarjajo z aplikacijo umetnostnih prvin v skupinske oblike dela z mladimi – enega v Nemčiji, drugega v Angliji in tretjega na Portugalskem. Navaja (prav tam), da se lahko iz izkušenj tovrstnih fleksibilnih oblik, ki niso podrejene formaliziranim in okostenelim vzorcem, ki so prevladujoči v današnjih izobraževalnih sistemih, mnogo naučijo snovalci edukacijskih, socialnih in zaposlitvenih politik za mlade.

Med mozaikom teoretskih izhodišč socialnopedagoškega skupinskega dela izpostavljamo predvsem štiri prvine: tematsko usmerjeno interakcijo, skupinsko-dinamične procese, vlogo povratnih sporočil v skupinskem procesu in stopenjski razvoj skupine s fazami izkustvenega učnega procesa.

Slika 3: Zаметki lutk.

• Tematsko usmerjena interakcija

Pri oblikovanju, vodenju in razumevanju skupine smo se naslonili na tematsko usmerjeno skupinsko interakcijo. Gre za socialnopedagoško tradicijo skupinskega dela, ki se je razvila na osnovi holističnega izhodišča Ruth Cohn. Cohnova (v Kobolt, 1997 ter Schneider - Corey in Corey, 1997) pravi, da hkratno upoštevanje posameznikove avtonomije in socialne odvisnosti omogoči, da lahko bolje razumemo človekovo vpetost v svet. Opozarja (prav tam), da slehernega od nas določajo percepcije, čustva in misli ter somatska, psihična in socialna eksistenca, ki je integrirana v našo preteklost in sodoloča našo prihodnost. Sočasnost naše biološke avtarkije in socialne odvisnosti nas uči razreševanja konfliktov, sili v realizacijo individualnih in socialno pogojenih želja ter hkrati v nujno iskanje ravnotežja med obema segmentoma – individualnostjo in povezanostjo. Razumevanje skupinskega dela je avtorica vpela v enakopravni trikotnik, sestavljen iz treh enakovrednih polov – skupinski član, vsebina/tema, s katero se skupina ukvarja, in postopoma razvijajoča se nova entiteta – skupinski občutek ‚mi‘ (primerjaj Kobolt, 1997a; 1997b). V kontekstu projekta smo iskali

ravnotežje med naslednjimi vsebinami/temami – raznovrstni umetniški in kreativni mediji, samoizražanje, izkustveno ozadje in osebne značilnosti članov skupine, razvoj skupinskega občutja ‚mi‘ do stopnje ‚gledališke ekipe‘.

Iz tradicije tematsko usmerjene interakcije smo privzeli dvoje pravil: Prvo – bodi sam svoj gospodar – je ponazarjalo avtonomijo posameznika in s tem osebno odgovornost za ravnanje. Drugo – motnje imajo prednost – je zagotavljalo, da smo sproti in skupaj razreševali komunikacijske zaplete. Izhajali smo iz premise in izkušnje, da le odprta in kongruentna (skladna) komunikacija omogoča primerno skupinsko vzdušje.

• **Skupinsko-dinamični procesi**

Znotraj tako začrtanega teoretskega okvira smo skupinsko-dinamične procese udejanjali in opazovali iz treh zornih kotov (Geissler in Hege, 1978 v Kobolt, 1997a; 1997b): prvega smo opredelili kot koncept demokratičnega vodenja in aktivnega sodelovanja vsakega skupinskega člana. Trudili smo se, da bi skupinski procesi postali ‚prostor in objekt‘ učenja z namenom večanja občutljivosti za prepoznavanje skupinskih dogajanj, drugi zorni kot smo razumeli kot razvoj in spreminjanje konkretnih procesov v naši skupini, tretjega pa kot prostor analize in metakomunikacije že oblikovanih psihosocialnih procesov, vzpostavljenih pravil in vlog posameznikov. Konceptualno gre v tem primeru za oblikovanje nekakšne ‚senzitivne skupine‘. V njej potekajo dejanski interakcijski procesi, ki postanejo prostor analize in supervizije z namenom razvoja izraznih spretnosti posameznika, skupinskih in komunikacijskih veščin. Senzitivnost ima tako pomen razvoja sposobnosti sprejemanja in dekodiranja komunikacijskih sporočil ter oblikovanja ustreznih povratnih sporočil. Učni procesi se odvijajo v dokaj veliki skupini (15 in več članov), v kateri je vloga vodij spodbujanje k refleksiji in osebemu interpretiranju dogajanj med člani z namenom izoblikovati varno polje za izkustveno učenje.

Osnovna značilnost privzetega skupinsko-dinamičnega dela je usmerjenost na dogajanje ‚tu in sedaj‘. Pri tem je po eni strani v fokusu posameznik, po drugi pa razvoj skupine. Usmerjenost na počutje posameznika v trenutnem skupinskem kontekstu omogoča izpeljevanje analize počutja vseh prisotnih na posameznem srečanju in na tej osnovi osvetljuje razvoj skupine. Seveda z upoštevanjem

Slika 4: Delo s čevlji.

biografskega ozadja in trenutnega emocionalnega in vedenjskega stanja oziroma razpoloženja posameznega skupinskega člana.

- **Vloga povratnih sporočil v skupinskem procesu**

Naslednji princip je zajet v povratnem sporočilu, fenomenu medosebne interakcije, ki je možen le v diadni in skupinski situaciji. Povratno sporočilo⁴ omogoča situacijski interakcijski proces, daje možnost ‚objektivizacije‘ za posameznika in za skupino pomembnih sporočil, odkrivanje novih zornih kotov ter širjenje optike doživljanja in vrednotenja tistih, ki si sporočila izmenjujejo (primerjaj v Kobolt, 2002). Povratna sporočila povečajo razvidnost skupinskega dogajanja, saj delujejo na tisti del »okna Johari«⁵, ki se

⁴ Povratno sporočilo je mnenje, sporočilo, izjava oziroma misel enega izmed članov v komunikaciji, ki je namenjeno enemu ali več članom skupine.

⁵ "Okno Johari" imenujemo shematsko razumevanje osebnosti, ki sta ga oblikovala avtorja z imeni Joe (Luft) in Harry (Hughman). Osebnost razdeli na dve osnovni kategoriji. Del, ki je znan posamezniku, in del, ki je znan drugim. Tako dobimo štiri polja. Intimni del – znan nam in drugim neznan. Javni del – znan tako drugim kot nam. Slepe pege – neznane nam in znane drugim. Del nezavednega – neznano tako nam kot drugim.

nanaša na posameznikove ‚slepe pege‘. Posredovanje in sprejemanje povratnih sporočil pomeni priložnost za refleksijo in preoblikovanje interakcijskih oblik v skupini.

• **Stopenjski razvoj skupine in faze izkustvenega učnega procesa**

V skupinskih procesih prepoznamo določene stopnje oziroma faze. Poznavanje in prepoznavanje le-teh je ključno za upoštevanje specifičnosti in vodenje skupin. Bowmann in DeLucia (1993) opozarjata, da je pomembna že faza priprave na delo skupine. V našem primeru je šlo za izrazito heterogeno skupino, zato so bile jasne in odprte informacije že pred oblikovanjem skupine toliko bolj zaželeni in potrebni. Kako smo predpripravo in posamezne stopnje v razvoju skupine udeležili, je podrobneje opisano v nadaljevanju – oris skupinskega procesa.

Izhajali smo iz dveh stopenjskih razdelitev. Najširši okvir je ponudila Lewinova trostopenjska razdelitev (v Kobolt, 2002): orientacija, spremembe in stabilizacija; nekoliko bolj strukturiranega pa Bernsteinova in Lowyjeva petstopenjska razdelitev (prav tam). V slednji so stopnje opredeljene kot: priključitev/orientacija, oblikovanje statusov, zaupanje/skupinska identiteta, identiteta/diferenciacija in zaključevanje. Prvo stopnjo zaznamujejo negotovost, iskanje varnosti in evalvacija pričakovanj. V drugi prihaja do iskanja pozicij članov in oblikovanj statusov/vlog. V tretji se gradi zaupanje, tekmovalni vzgibi naj bi bili že preseženi in med člani doseženi konsenzi o skupinski nalogi. Večata se sodelovanje in medsebojna pomoč. Četrto fazo odlikuje stopnjevanje začetih procesov ob hkratni diferenciaciji, vztrajanju na vlogah in pozicijah ter razvoju ‚skupinske identitete‘ – občutka ‚mi‘, ki krepi skupinsko povezanost in omogoča storilnost. Peta je faza ločevanja oziroma zaključevanja skupine s spremljajočimi ambivalentnimi čustvi in priprava članov skupine na odhod.

O stopnjah izkustvenega učenja v skupinah govorita Prior in Oelkers (1975 v Kobolt, 2002). Menita, da je pri vsakem skupinskem učenju nujno, da posamezniki opustijo nekatere vidike svojih ‚kognitivno-emocionalnih map‘, saj jim dogajanja v skupini razgrnejo nove vidike razumevanja. Razkorak med lastnim videnjem in videnjem drugih lahko povzroči dezorientacijo, tudi obrambno držo, in tako vpliva na skupinske odnose. To je posebej značilno za

osrednje stopnje v razvoju skupin (faza sprememb), kar je najbolj turbulentno obdobje v razvoju skupine, polno soočenj, primerjanj, konfliktov, s tem pa tudi priložnosti za učenje. V zadnji stopnji se novi in v skupini preizkušeni vedenjski vzorci pri posameznikih integrirajo z obstoječimi. Na skupinski ravni zavlada skupinska harmonija, ki zagotavlja utečeno dinamiko, varnost oblikovanih pozicij, vzdušje sodelovanja in sinergičnega povezovanja različnih pogledov. Znotraj tega procesa se odvijata v skupini dva nasprotna procesa: približevanje med člani in prevzemanje ter ponotranjanje skupinskih norm, postavljanje skupnih pravil – kar s tujko poimenujemo kot unifikacija –, člani skupine si zaradi naraščajoče varnosti v skupini lahko privoščijo različnost in lažje tvegajo izraziti svojo individualnost – kar poimenujemo s terminom diverzifikacija. Oba procesa pripomoreta k ustvarjanju kreativnega skupinskega potenciala.

K naboru skupinsko-dinamičnih izhodišč je treba prišteti še, da lahko spreminjanje utečenih vzorcev vedenja pri posameznikih ali v skupini povzroči negativna občutja, odpore, zavore. Na tej točki nastopita odgovornost in občutljivost vodje/vodij, da ta dogajanja prepozna, usmerja in postavi na dnevni red skupinskih analiz. Le-te razumemo kot skupinske evalvacije, ki omogočijo prostor članom, da artikulirajo svoje želje, cilje, strahove in veselja, ki jim jih udeležba v skupinskem procesu prinaša.

2.2 Gledališke osnove predstavlja dediščina Tretjega gledališča

V gledališkem delu smo izhajali iz koncepta Tretjega gledališča, ki ga tvorijo raziskave E. Barbe, potekajoče v okviru ISTE/International School of Theatre Anthropology, in njegovega gledališča Odin teatret. Barba in Savarese (1996) sta opredelila pojem gledališke antropologije. Gre za preučevanje biološkega in kulturnega obnašanja človeka v gledališki situaciji. Človeka, ki predstavlja in uporablja svojo fizično in mentalno prisotnost po zakonih, ki se razlikujejo od tistih v vsakodnevnem življenju/obnašanju.

Arto (v Barba, Savarese, 1996) pravi: »Gledališče je stanje, mesto, točka v kateri lahko razumemo anatomijo človeka; poznavanje anatomije človeka lahko pozdravi in določi človeka.«

Razlikujeta (prav tam) med gledališko antropologijo, ki se ukvarja z raziskovanjem igralskih tehnik v različnih kulturah, in antropologijo gledališča, ki preučuje zgodovino in vzroke gledališča ali rituala. Velik vpliv na Barbo je imela metoda Jerzyja Grotowskega, ki je produkt njegovih dognanj v praktičnem in teoretičnem delu Gledališča Laboratorij (Teatr Laboratorium) in njegovih predhodnikov. Na Grotowskega so vplivali (v Grotowski, 1973): Dullin z Ritmičnimi vajami, Delsarter z ekstrovertnimi in introvertnimi reakcijami, Stanislavski z delom o fizičnih akcijah, Meyerhold z biomehničnim urjenjem, Vahtangove sinteze, orientalsko gledališče s tehnikami vzgoje (predvsem kitajsko gledališče – pekinška opera, japonsko gledališče No ter indijski Kathakali). Svoja dognanja je zapisal v knjigi *Revno gledališče* (Towards a poor theatre, 1973). Odločilnega pomena za nastanek in razvoj Tretjega gledališča so bili njegovi eksperimenti v 60. in 70. letih, ko se sprašuje o osnovnih funkcijah gledališča v kulturi. Prekiniti želi dolgoletno služenje gledališča literaturi in drugim umetnostim. Gledališče želi vrniti gledališču. Na naše delo so vplivale predvsem naslednje ugotovitve Grotowskega (1973): ugotovitev, da gledališče lahko obstoji brez kostumov, scenografije, literature, odra, avditorija itd., nikakor pa ne brez igralčevega fizičnega telesa in njegove fizične akcije ter živega odnosa igralec – gledalec. Bistveni so torej igralčevo telo in glas ter scenski jezik (ne več dramski tekst), ki si ga igralec z vso svojo bitjo ustvari sam. Igralčevo telo/glas in fizična akcija postanejo cilj in ne le še ena stvar, ki je na voljo. Pomembna je tudi vrsta igralskih treningov, vaj in tehnik, kjer fizične vaje osvobajajo fizično telo in pripravijo igralca, da uporabi svoje fizično telo kot primarno orodje za kreacijo.

Na izbrano metodo našega gledališkega dela je vplivalo tudi delo s profesorico Jano Pilatovo (Pilatova, 1998), ustanoviteljico eksperimentalnega programa na akademiji lepih umetnosti v Pragi (DAMU), ki se je umetnosti Tretjega gledališča učila direktno od ustanoviteljev in predhodnikov, tj. od Grotowskega, Barbe in drugih.

Ker metoda ni dogma, je smiselno, da se v času razvija, spreminja glede na kulturno okolje, vsebine, znanja in zanimanje udeležencev. Vendar osnovna ideja tretjega gledališča ostaja – iskanje univerzalnega gledališkega jezika in prostora v gledališču, kjer nas razlike lahko oplemenitijo in ne sprejo. Tretje gledališče

Slika 5: Dva para.

se nikoli ni zanimalo za estetsko in umetniško vrednost v prvi vrsti, temveč za človeka in medčloveške odnose. Zanima ga drugačnost vsake vrste in je od nekdaj bilo interdisciplinarno, interkulturalno. Vsak udeleženec v takšno vrsto gledališča vstopa skozi vrata osebne angažiranosti.

Tudi nas zanima fizično telo – kot rezultat odnosa med organskim in duševnim, kot interakcija med individualno naravo človeka in kulturnim kontekstom. Telo je vse življenje zgodovinsko in družbeno determinirano. Tako se tudi gledališka antropologija opira na empirični in zgodovinski spomin. Verjamo, da telo samo je spomin, da so v njem zapisani spomini vseh naših prednikov. Vaje služijo temu, da igralec misli spomine s telesom, zaželjeno je čim manj intelektualnega razčlenjevanja med samimi vajami. Spomin je vedno fizična reakcija. Če misliš, misli s telesom. Tretje gledališče ponudi možnost, da vsak posameznik postane kreativen in enakovreden član ustvarjalnega procesa, da prispeva svojo zgodbo s kreativnim in zavestnim uporabljanjem svojega telesa in glasu. Daje možnost, da se ne pretvarja in trudi biti nekdo drug, temveč, da je to, kar je – protagonist svoje usode.

Fizična akcija, znak, partitura – gre za prenašanje resničnega življenja na sceno skozi za igralca osnovni element – fizično akcijo. Tako fizična akcija postane scenska akcija. Do izvirne fizične akcije je mogoče priti le preko izvrženja stereotipov, refleksnih reakcij in površne, lažne spontanosti, kar nam omogoča artifična forma (organska edinost telesa in misli), to je sistem znakov, partitura – osebni scenski tekst. Barba in Savarese (1996) delita tehniko na vsakdanjo, virtuosno in nevsakdanjo (slednja je ta, ki jo moramo najprej osvojiti in nas najbolj zanima).

Igralec svojo nalogo – osebno partituro – gradi s sistemom znamenj. Znamenje, ne osnovna kretnja, je za nas osnova celotne ekspresije. Z nadzorovano uporabo kretnje spreminja igralec tla v morje, mizo v spovednico, kos železa v animiranega partnerja ali recimo čevelj v človeka Ali, kot pravi Bastašić (1988: 11): »Strah, jezo, rivalstvo je mogoče igrati z vso močjo. Nekateri, z dramatičnostjo nabiti dogodki, se lahko dodatno ojačajo z igro, s ponavljanjem in z naglasitvijo določenih sekvenc.«

Tretje gledališče od Grotowskega naprej podrobno raziskuje odnos igralec – gledalec. Že v 70. letih ukine mejo med odrom in gledališčem. Gledalce vključi med igralce kot eno od ključnih komponent in tako omogoči srečanje – s samim seboj, s soustvarjalci in s publiko kot četrtim soustvarjalcem. Tako je gledalec prisiljen, da se aktivira, da razvozla zagonetko. Gledališka antropologija raziskuje osnovna človeška in družbena obnašanja, da bi iz njih stkala preprogo, razlike pa bi preprogo oplemenitile in ne raztrgale.

2.3 Delo z lutko kot animacija objektov in odnosov

»Človek omogoča lutki svobodno gibanje v prostoru. In obratno!«
(Luko Paljetak, 1975: 37)

Človek se z neobvladljivimi silami okrog sebe in v sebi od nekdaj spoprijema s pomočjo lutk in mask. V dialog z bogovi, umrlimi in duhovi ni mogel stopati golorok in gologlav, zato je zanj porabil lutke in maske. Spomnimo se ritualov domorodskih ljudstev, posmrtnih in pustnih mask ter lutk v cerkvenih procesijah. Vse te dejavnosti sodelujejo ter aktivno in fizično vplivajo na dogajanje v naravi, na primer na obnavljanje življenjskega ciklusa. Z lutkami in maskami je moč vplivati na človekovo življenje in njegov kontekst. Na drugi strani je tu otrokova igra s punčkami, kjer poteka nekakšna

intimna monodrama otroka, v kateri se odslikavajo, pripravljajo in predelujejo življenjski položaji in vloge. Lutke otroka (človeka) tolažijo in branijo pred nevidnimi strahovi in duhovi.

Vmes med svetostjo rituala in radostjo igre je prostor lutkarstva. Takoj ko začnemo igro z lutko, vstopimo vanj. To ni navadna igra, to je igra, ki jo igra človeštvo že od svojega nastanka: lutke so toliko stare kot ljudje.

Lutka je edino živo bitje, ki ne more umreti. Tako ni podvržena eksistencialnemu strahu, ki pesti človeka. Ker nima življenja, ga tudi ne more izgubiti. Odtod tudi njena velika svoboda: lutke na rokah lutkarjev vihtijo svoje 'bastone' (palice) nad vsem hudim že vso zgodovino ter kot mali maščevalci osvobajajo množice napetosti in občutka socialne determiniranosti in brezizhodnosti. Po drugi strani je lutka silno krhka, izpostavljena na milost in nemilost svojemu animatorju. Kako bo ravnal z njo? Kako lahko je zlorabiti bitje, ki je popolnoma odvisno od volje igralca, ki z njim igra. Veliki gledališki teoretik Gordon Craig je ideal animacije opisal z besedami: »Lutke ni potrebno usmerjati, ampak ji dopustiti, da se giblje sama.« (Jurkowski, 1975) Animacija – edini pogoj za lutkarstvo – je povezana z empatijo in odgovornostjo. Animacijo najlažje razložimo kot prenos energije. V praksi se energija prenaša na predmet ali del telesa. Za to je potrebno osredotočenje. Zbrati je treba energijo in jo prenesti v roke, iz rok pa v neživo lutko, da ta postane živa. Vse, kar želimo, da lutka izrazi, moramo poiskati v sebi. Mi moramo zbrati ljubezen, da bo lutka lahko ljubila, poznati moramo strah, da bo lahko prestrašena. Vse, kar lutka potrebuje, mora v sebi poiskati igralec. In lutka je zahtevna, iz igralca iztisne neverjetne stvari, ko radovedno išče po najglobljih predalih njegove duše. A stvar se izplača, piše Bastašić (1988: 13): »Odigrati pomeni ublažiti.«

Lutke torej lahko razumemo kot pasti za notranje vsebine človeka, kot njegovo možnost za vzpostavljanje stika s samim seboj. Na ta način človek lahko izrazi številne misli, čustva in občutke posredno, ne da bi se v resnici izpostavil, kajti: »Metafora je prostor, v katerem lutka obstoji. Živi.« (Paljetak, 1975) Namesto sebe v svetlobo odrskih luči človek pošlje lutko, svojega zastopnika, sam pa ostaja v drugem planu ali celo skrit. J. L. Moreno in T. Z. Moreno (2000: 25) ubesedita pomen različnih ravni, dimenzij in sredstev izražanja (ki jih omogoča lutkarstvo kot 'gesamtkunst'), ko opredeljujeja izrazna sredstva v psihodrami: »Predvsem v psihodrami deluje

spontanost ne le v dimenziji besed, temveč tudi v vseh drugih dimenzijah izražanja kot so igra, interakcija, govorjenje, ples, petje, risanje.« Svoja sporočila animator in lutka lahko izražata do te mere predelana, da so za animatorja in občinstvo popolnoma varna, ne izgubijo pa intenzivnosti in emocionalne vsebine.

»Po mnenju davnih lutkarjev je lutka istočasno posedovala lastnosti subjekta in objekta. Bila je sredstvo in razlog, manifestacija konflikta in skrivnosti volje.« (Jurkowski, 1975)

Je igralec z lutko ena oseba ali sta dve? Bitje z dvema nogama in dvema glavama je zanimiv pojav. Že v prejšnjem stoletju je začelo lutkarje mikati, da bi začeli intenzivneje raziskovati posledice tega dejstva (Jurkowski, 1975). S tem ko igralec oživlja lutko, pa ne pomeni, da se odreče svojemu življenju. Ta eden, igralec z lutko, sta v bistvu dva. Intrapersonalno življenje igralca z lutko odpira nesluteno veliko področje 'notranjih' odnosov in monodialogov. Premik interesa lutkarjev v bit lutkinega delovanja kot monodialoga pomeni tudi možnost lutke, da odpre monodialog znotraj človeka samega. To pa ima odločne posledice za možnosti, ki jih tako razumljena lutka ponudi človeku za samorefleksijo.

O lutki in njenem referenčnem prostoru je možno razglabljati še naprej. Naš namen je razpreti nekatere možnosti in dati slutiti še druge, ki jih lutka kot fenomen ponuja človeku za učenje, osebno rast ali terapijo. Posebej primerna je lutka za delo z otroki, nič manj pa z adolescenti. Adolescent ni več otrok in ni še odrasel, obenem pa je oboje. Igra z lutko ga vrača v otroštvo in lutka kot metafora mu omogoča varen prostor za posredovanje skritih misli, dvomov, želja in strahov v zvezi z odraslostjo. Z masko zastre svoj jaz, ki še ni dokončno definiran (Sitar - Cvetko, 2003, 2004). Naravnost božja moč kreirati svet po svoje (omnipotenca iz časa otroštva se umika preizkušanju svojih moči in meja v adolescenci) ima meje v animatorju samem. To je v lutkovnem gledališču mogoče praktično preizkusiti. Človek v adolescenci mora urediti vprašanje 'jaz in svet', zato mladostnik intenzivno spoznava oboje. Nekatera vprašanja si ob ustrezni motivaciji in pravilnem vodstvu lahko zastavi tudi z lutko. Potem je tukaj še skupina, dokazano najbolj učinkovito sredstvo za osebno rast adolescentov. Vsa skupina, zbrana okoli istih ustvarjalnih nalog, odigra vlogo prvega občinstva, zagotavlja partnerje za igro in ponudi prvo povratno sporočilo na umetniško stvaritev posameznika, na koncu pa povezana kot igralska družina ponudi svetu svojo 'zgodbo'.

3 Akcijsko polje in projektna skupina

Pomembno značilnost akcijskega polja vidimo v interdisciplinarnosti ob enakovrednem prežemanju treh teoretskih in s tem aplikativnih področij:

- **Socialne pedagogike** – stroka je bila zastopana tako s strani nosilke in koordinatorice projekta kot s strani članic gledališke skupine – študentk četrtega letnika socialne pedagogike.⁶ Tako nosilka projekta kot študentke so se v skupinski proces vključevale v dveh vlogah: se aktivno 'od znotraj' kreativno udeleževale gledališkega treninga, improvizacij in graditve kompozicije predstave. Izkustveni plati so dodajale socialnopedagoško dimenzijo, kjer so sprožale, razvijale, spodbujale in analizirale procese v smislu izkustvenega učenja in zorenja tako posameznikov kot skupine.
- **Igralskega treninga** in spodbujanja kreativnega izraza v kontekstu Tretjega gledališča.⁷
- **Lutkovnega gledališča**, ki ponudi svet metafor in simbolov, primernih za izražanje notranjih občutij na posreden, varen način.⁸ Omogoča animacijo ne le kot gibanje lutk, ampak kot oživljanje nežive, pa tudi žive okolice. Lutkovno gledališče kot sinkretična umetnost poleg gledališča ponuja izrazna sredstva drugih umetnostnih področij: likovnega, glasbenega, literarnega ipd.

Ta področja oblikujejo teoretsko in praktično akcijsko polje – izobraževalno, socialno in kulturno-umetniško. Konkretno to pomeni povezovanje Univerze v Ljubljani, Pedagoške fakultete in Oddelka za socialno pedagogiko kot nosilnega partnerja z dvema nevladnima organizacijama. Obe – TIN in ŠENT – izvajata socialnointegracijske projekte; TIN izvaja programe s šolskimi osipniki, ŠENT pa programe za osebe z duševnimi težavami. K temu je treba prišteti še kulturne ustanove, iz katerih izhajata sodelavki iz umetniškega področja – Hiša otrok in umetnosti ter gledališče Zapik in Studio Anima.

⁶ V projektu so sodelovali: Alenka Kobolt (nosilka projekta), Denis Grčić, Katja Sivka, Kristina Zupančič, Maja Pipan, Manja Brinovšek, Tjaša Dražumerič, Urška Selčan in Živa Vičar – vsi iz Pedagoške fakultete v Ljubljani z Oddelka za socialno pedagogiko.

⁷ Ta del je v proces prispevala igralka Andreja Stare, zaposlena v studiu Anima.

⁸ Lutkovni del je v proces prispevala dramaturginja Jelena Sitar-Cvetko iz Hiše otrok in umetnosti ter lutkovnega gledališča Zapik.

Slika 6: Dvogovor.

Omenjena projektna skupina se je dopolnila s prostovoljno vključitvijo treh skupin mladostnic/-kov:

- skupina mladih osipnikov (iz nevladne organizacije TIN),
- skupina mladih z izkušnjo duševne stiske (iz nevladne organizacije ŠENT),
- skupina študentk socialne pedagogike (iz Oddelka za Socialno pedagogiko Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani).

Menimo, da je treba opredeliti razloge, ki so mlade potisnili iz šolskega sistema in povzročili psihosocialne in duševne stiske, saj bomo tako lažje razumeli dogajanje in teoretično zgradbo našega dela. Mladi z izkušnjo duševne bolezni in osipniki so v svojih razvojnih nalogah bodisi zaradi strukturnih ali biografskih okoliščin v težjem biografskem položaju od vrstnikov. Prvi so doživeli osebno stisko izraženo v bolezni, drugi so zaradi podobnih stisk zapustili utečeni šolski sistem, saj niso zadostili kriterijem tekmovalno naravnane šolskega okolja. Mnogi so se umaknili v osamo kot posledico nizkega samozaupanja zaradi ponavljajočih se neuspehov, nerealiziranih zahtev drugih in nedoseženih lastnih

pričakovanj. Kakor pravi Bastašić (1995: 15): »Če jo srečate na ulici, nasmejano osemnajstletnico v jeansu, s pisanimi rokavicami in sponko v laseh, bi pomislili kako je mladost srečna in brezбриžna; niti v sanjah vam ne bi prišlo na misel, da rokavice skrivajo rane – posledice poskusa samomora. Kaj se dogaja za njenim nasmejanim obrazom in temnimi očmi?«

Študentke dodiplomskega študija socialne pedagogike, tiste, ki so v šolskem sistemu uspešne in se pripravljajo na poklicno pot dela z ranljivimi skupinami, so imele v projektu priložnost delati v skupini vrstnikov z drugačnimi izkušnjami in drugačno življenjsko umestitvijo.

Projekt bi lahko poimenovali socialnopedagoško-gledališki integrativni projekt, ki je izveden z aktivno participacijo heterogenih podskupin mladih, zbranih okoli gledališkega in igralsko-lutkovnega medija.

4 Projektni cilji

Osnovni cilj skupinskega dela je bila aktivna vključitev mladih v skupen izkustveni proces, v katerem smo zasledovali naslednje specifične cilje:

- socialna integracija ob aktivni participaciji in prevzemanju odgovornosti,
- spretnosti samoorganizacije in socialnega učenja,
- opolnomočenje ob odkrivanju lastnih emocionalnih, kognitivnih in socialnih resursov,
- ozaveščanje individualnih biografskih potekov preko rekapitulacije razvojnih linij skozi intervjuje,
- samoprezentacija skozi kreativne procese, ki se je razvijala skozi projekt v obliki raznovrstnih kreativnih nalog,
- spodbujanje in razvoj spoprijemalnih strategij za preseganje individualnih marginaliziranih položajev ter
- oblikovanje avtorske gledališko-lutkovne predstave kot zaključnega produkta projekta.

5 Raziskovalna vprašanja

V leto dni trajajočem projektu, ki je bil metodološko najbližje akcijskemu raziskovanju, smo si postavili naslednja raziskovalna vprašanja:

1. Ali lahko (spodbujeni z izvorno nemško metodo gledališkega dela) razvijemo specifičen model dela ob upoštevanju:
 - specifičnih življenjskih izkušenj vključenih mladih,
 - strokovnih znanj in teoretskih različnosti, zastopanih z voditeljicami projekta,
 - značilnosti okoliščin izvajanja projekta – sodelovanje treh institucij,
 - povezovanja področij izobraževanja, umetnosti in nevladnih organizacij,
 - usmerjenosti v proces bolj kot v končen rezultat (umetniško predstavo) ter
 - usmerjenosti v aktivno soustvarjanje vseh članov/članic projektne skupine.
2. Ali različnost članov/članic projektne skupine – različnost z vidika starosti, izkušenj in biografskih položajev na eni ter različnost z vidika teoretskih pristopov (socialna pedagogika, umetnost) – prispeva k oblikovanju teoretsko interdisciplinarnega socialno-integracijskega umetniškega modela brez nadvlade posameznega področja ali posameznika in kaj ta različnost pomeni za proces izvajanja projekta in za njegove udeležence?

6 Metode dela in evalvacije

Metodološko je delo potekalo kot delo v skupinskem gledališko-umetniškem laboratoriju, kjer je bil pomemben prav vsak skupinski član. Skupinske in individualno posredovane vsebine so narekovale vzpostavljanje odnosov med člani projektne skupine in statuse vodij. Faze dela so bile prilagojene heterogeni sestavi projektne skupine in šele v zadnji stopnji tudi gledališki produkciji. Več časa je bilo namenjenega ogrevanju ter vajam za ustvarjanje zaupnosti in varnosti v skupini. Poudarjali smo samoorganizacijo, dvig

samozavesti in iskanje resursov pri uporabnikih skozi:

- prevzemanje zadolžitev in vlog,
- pripravo in izvedbo pripomočkov za kreacijo,
- udejanjanje svoje skupinske in gledališke vloge v predstavi.

Kreativne vsebine posameznikov so bile artikulirane s pomočjo sredstev, ki jih ponuja skupinski proces nastajanja gledališke predstave:

- igralski treningi (skupinski, individualni; telo, glas),
- proces vzajemnega učenja med treningi,
- improvizacijske vaje,
- pisna in pogovorna analiza vaj,
- priprava rekvizitov, mask in lutk,
- določitev skupinskih pravil in upoštevanje le-teh,
- kreativno delo na sebi s pomočjo osebnih vsebin,
- skupinsko kreativno oblikovanje končne produkcije,
- predstava – premiera in vse, kar je s tem povezano: priprava kostumov in odra, psihična priprava, trema, delo z odrskimi tehnikami, aplavz itd.

Že na začetku smo načrtovali, da bo predstava avtorska; avtorji bodo udeleženci sami. Vsebine bodo njihove osebne zgodbe, položaji, razmišljanja in občutenja. Pod vodstvom strokovnjakov jih bodo z igralsko predpripravo izvedli na način lutkovne umetnosti v najširšem smislu besede. Kakor že rečeno, je projekt upošteval sprotno evalvacijo, ki je temeljila na identifikaciji realnih potreb vseh vključenih.

V projekt smo vtkali dva načina evalvacije:

- Prva oblika evalvacij je bila sprotna ob vsakem zaključku srečanja. Potekala je verbalno na osnovi povratnih sporočil vseh članov in vodij skupine. Pisna evalvacija je bila v obliki posebej v ta namen oblikovanega instrumenta 'počutjemera', katerega rezultatov pa v pričujočem prispevku ne predstavljamo. Na tej osnovi smo program sproti dopolnjevali in preoblikovali, če je to bilo treba.
- Druga oblika evalvacije je potekala skozi supervizijska srečanja projektne skupine, analizo videoposnetkov, zapisnikov srečanj, refleksij, fokusnih skupin, polstrukturiranih intervjujev in analizo

zaključnega gledališkega festivala.

Opredelili smo pravice sodelavk/sodelavcev:

- pravica do sprotnega izražanja osebnih mnenj, potreb, pričakovanj,
- pravica do izstopa iz programa, če le-ta ne bo upravičil njihovih pričakovanj in potreb,
- pravica do sokreacije predstave,
- pravica do participacije na osebni način ob upoštevanju individualnih, kulturnih in verskih opredelitev,
- pravica do ustnih in pisnih povratnih sporočil in pritožb.

Organizacijski okvir in potek skupinskih srečanj: srečanja so se odvijala enkrat tedensko v obdobju od septembra 2004 do julija 2005 po tri do štiri ure. Posamezno srečanje skozi opisane faze so sestavljali trije deli:

- ogrevanje,
- osrednja tema,
- zaključek s povratnimi sporočili in kratko evalvacijo.

7 Opis procesa in faz/korakov akcijske raziskave

Projektna skupina je prešla naslednje faze, ki se vežejo na predpripravo projekta, predvsem pa na stopnje v skupinskem procesu projektne skupine. Predstavljene so v nadaljevanju.

7.1 Predpriprava akcijskega polja

Pred začetkom delovanja projektne skupine je bilo opravljenih veliko nalog, npr. vključitev nosilne organizacije (Pedagoške fakultete v Ljubljani – Oddelka za socialno pedagogiko) v mednarodni projektni tim. V njem smo pripravljali načrt evropskega projekta in ga poimenovali LOSOL – Learning on the Stage of Life. Usklajevali smo cilje med posameznimi državami, pri tem je vsaka vključena organizacija oblikovala načrt svojega dela. Pri tem smo upoštevali nacionalne specifičnosti.

7.2 Priprava in izhodišča za delo slovenske projektne skupine

Naša specifičnost sta bili že omenjeni interdisciplinarnost in usmerjenost v mlade. Na teh izhodiščih smo oblikovali projektne 'konzorcij' in vzpostavili prve stike z nevladnimi organizacijami, ki bi bile zainteresirane sodelovati v projektu. Pridobili smo sodelavce, oblikovali projektne tim, ki se je seznanil z izvorno nemško gledališko metodo dela BUS in oblikoval svoje projektne cilje.

V fazi načrtovanja smo zastavili dve osnovni izhodišči dela in značilnosti projektne skupine: heterogenost udeležencev v projektu ter teoretskost in enakovrednost prispevkov vseh članov projektne skupine. To sta bili ključni metodološki izhodišči. Kot metodološki princip smo si zastavili tudi odprtost do različnosti ustvarjanja, upoštevanje potreb in specifičnih življenjskih položajev posameznikov, fleksibilnost v vodenju skupine in vnašanju različnih izraznih medijev ter s tem doseganje sinergičnega skupinskega delovanja skozi odprto komunikacijo sodelujočih.

7.3 Analiza stopenj v procesu izvajanja projekta

Upoštevanje v teoretičnih osnovah predvidevanega stopenjskega razvoja projektne skupine, lahko dejanski razvoj skupine oblikujemo v naslednjih stopnjah, ki ustrezajo petstopenjskemu skupinskemu razvoju⁹.

- **Oblikovanje skupine in rast skupinske pripadnosti** – od 12 do 17 sodelujočih na posameznem srečanju, odpiranje, sproščanje, motiviranje s poudarkom na varnosti, sprejetosti, medsebojnem spoznavanju, rasti skupinske povezanosti skozi raznolike dejavnosti in medsebojnem spoznavanju. Seznanjanje s cilji našega druženja in oblikovanje zaključnega cilja – skupne inovativne gledališke predstave. Motivacija za skupno določanje pravil in prevzemanje prvih odgovornosti.

⁹ Skupinska srečanja smo začeli v prostorih organizacije TIN, v osrednji fazi (po 4 mesecih dela) pa smo imeli srečanja v Hiši otrok in umetnosti. Razlog za preselitev so bili nevtralnost »terena« in mirnejši pogoji za nemoteno delo.

Slika 7: Zaupanje.

*Nikoli ti dolgčas ni,
ker se vsakič s teboj
nekaj novega zgodi.
Čaka te še ogromno zanimivih dni,
ko v moji družbi preživel jih boš ti.*

- **Oblikovanje skupinskih vlog, preizkušanje različnih izraznih sredstev in improvizacije** – osebne telesne ekspresije in delo z lutko v smislu animacije predmeta, improvizacij.

*Glasba, misli, obraz,
prišel je tvoj čas.
s prijatelji si v hiši doma
in vsak svojo zgodbo ima.*

V tej fazi (okvirno je trajala 3 do 4 mesece) je bilo pomembno verbaliziranje pričakovanj, iskanje konsenzov o vsebini in organizaciji našega srečevanja. Želeli smo, da člani sami strukturirajo

vsebino srečanj in izražajo svoje preference. Spraševali smo se o vlogi posameznika, o odgovornostih. Nekateri so si prišli ogledat posamezno srečanje ali več srečanj in so se na osnovi počutja v skupini odločili, ali se bodo skupini priključili ali ne. Vprašanja, ki so se na tej stopnji porajala, so bila vezana na heterogenost skupine in na to, kako z njo ravnati. Zlasti študentke socialne pedagogike in tudi vodje smo se spraševali, kako zagotoviti skupinski prostor ob izstopajočih vedenjskih vzorcih nekaterih članov. Ugotavljali smo precejšnjo potrebo po preizkušanju meja. S postavljanjem meja in določanjem skupnih pravil smo se soočali skozi izkustveno učenje in s prevzemanjem odgovornosti za svoje odločitve. V to stopnjo sodi tudi prvi osip iz skupine. Nekateri člani so, kakor že rečeno, prišli dvakrat in se nato odločili, da to ni prostor za njih¹⁰.

- **Pot do sebe in do drugih skozi skupinski proces in skozi gledališče** – to bi lahko označili kot osrednjo fazo našega projekta (po Lewinovi razporeditvi bi temu rekli faza sprememb, po Bernstein-Lewyju pa oblikovanje zaupanja in skupinske identitete ter naslednja faza – identiteta z diferenciacijo). Obdobje je časovno zajemalo dobrega pol leta. V tem času se je skupinsko-dinamično zgodil drugi osip članov. Izgubili smo štiri člane; dva zaradi hospitalizacije, dva pa zaradi zahtev, ki so se začele postavljati. Vsebinsko smo namreč v tej fazi že prešli iz ravni improvizacije v resnejše vaje, kjer se je bilo treba tudi izpostaviti. Začeli smo z zbiranjem osebnih zgodb oz. osebnih vsebin, in njihovo poetizacijo, delali smo igralske etide ipd.

*Neskončno neskončno
veliki oblaki,
neskončno neskončno
velike nižine
in ti v mojem objemu
in jaz v tvojem objemu.*

¹⁰ Na tem mestu bi veljajo opozoriti, da je bil program popolnoma prostovoljen in da ni bil del programov Puma ali Šent. Tako je bila prisotnost na srečanjih neodvisna od prisotnosti na omenjenih programih. Korist članov od projekta torej ni bila merjena niti v ocenah niti v drugih kriterijih.

Iskanje, stisko, upanje, žar, kreacijo in modrost izražajo tudi naslednje besede:

*Iz brezoblične gline
vzamem zemlji spomine
in vanje vtisnem obraz.
Je to zemlja? Sem to jaz?
In ko iz vtisa postanem poln in cel,
sem ves nov in ves bel.
Zdaj sem tu
in premišljujem, čemu?*

*Gledam te in se sprašujem: moj si, ali ne?
Če si moj, povem ti to: z mano se imel boš res lepo!
Skupaj bova se lovila med besednimi zmešnjavami
in na koncu določila: sva le eno ali dva?
Če sva eno, ti si jaz in jaz sem ti. Misliva le eno in
pleševa usklajeno!
Če sva dva, so misli dvojne in rešitve problemu so
večkratne.
Zdaj v mislih najino prihodnost kujem in tebi
narekujem: bodi moj!*

*Kje je že, ko je bilo dovolj ptičje petje
in ne ubrani akordi melodij?
In ko je bil dovolj otroški smeh
in ne predvidene besede.*

- **Nadaljevanje osrednje delovne faze in selekcija materiala ter oblikovanje končne predstave.**

Resnost in zbranost pri delu v skupini sta se stopnjevali. Vsebinsko smo se seznanjali z različnimi vidiki telesnih vaj, spoznavanja svojega telesa in njegovih izraznih možnosti. Pri tem smo prihajali v intenzivne stike sami s seboj in z drugimi. Bodisi v vajah v izbranih ali naključnih parih ali manjših podskupinah. Spoznavali smo različne materiale: delali smo lutke, maske, risali in zbirali poetične zapise članov. Skupinsko-dinamični proces in vsebinska priprava na predstavo sta dobila enakovredni vlogi. Pomembna sta postala izbor in delo na osebnih prizorih ali prizorih manjših podskupin.

*Zdej je na njih, da pripravjo predstavo,
pri tem jim bomo poskušal pomagat,
da ne bo šlo občinstvo raj na zabavo,
pred koncem nikakor ne smejo omagat.*

*Nimam oči, pa vendar vidim.
Nimam ustnic, pa vendar govorim.*

*Želiš spremeniti naš svet,
da ne bi slepi bili,
da videli bi trpljenje sočloveka.*

- **Zaključevanje skupine, oblikovanje kompozicije predstave in njena fiksacija** – so se zgodili v enem mesecu oziroma na petih do šestih skupinskih srečanjih. Kakor je zapisano, smo bili usmerjeni predvsem v oblikovanje predstave, fiksacijo posameznih prizorov in v enakopravno oblikovanje zaključne predstave.

*Kakšna bo ta predstava, ne vemo,
mene je strah, da bo brez repa in glave,
ni omejitve, da česa ne smemo,
mormo najdt sam še rime taprave.*

*Rojen si iz mavrice,
ki iz mnogih barv je.*

V opisanem procesu je nastala avtorska predstava. Avtorji so udeleženci sami. Njena vsebina so osebne zgodbe, položaji, razmišljanja, občutenja. Skupina si je spontano nadela ime PANGANI. Posameznim črkam izbranega imena smo pripisali besede, ki odražajo osnovne značilnosti našega procesa:

P – partnership, poetry

A – animation, awariness

N – negotiation within the theatre

G – growing in the group process

A – art and acting

N – non(verbal) theatre

I – interaction, integration

• **Premiera na zaključnem festivalu in gostovanja v prihodnosti**

Mednarodni projekt je kot zaključek predvideval organizacijo festivala, na katerem so sodelovale vse vključene države. Na tem festivalu je tudi naša skupina predstavila gledališki del svojih rezultatov.

Našo predstavo lahko imenujemo brikolaž, ki temelji na osebnih prispevkih članov, ki so se skozi skupinski proces medsebojno spoznavali in povezali. Položaji, razmišljanja, občutki, želje, strahovi, spomini – ves ta 'biografski' material udeležencev je ujet v umetnostne forme, kot so fotografije, kipi, risbe, verzi, kretnje in glasovi, so obdelane in predstavljene na način gledališča.

8 Spoznanja, ocene in ugotovitve¹¹

Na prvo hipotezo – ali lahko spodbujeni z izvorno BUS-metodo gledališkega dela ob upoštevanju teoretske interdisciplinarnosti in heterogenosti naše skupine razvijemo svoj model socialnopedagoškega integrativnega umetniškega dela z mladimi – bi na tej stopnji lahko podali naslednje odgovore, ocene in razmisleke: v projektu smo združili izobraževanje in socialno integracijsko področje z umetnostjo. Menili smo, da aktivno ukvarjanje z umetnostjo združi hedonizem in emocije z odgovornostjo. Da kreativno snovanje na način igre in prijetnih dejavnosti mlademu ponudi možnost za izražanje in spoznavanje samega sebe in drugih. Da ustvarjanje v 'gledališki' skupini terja samodisciplino, vztrajnost in odgovornost za skupne rezultate. Trudili smo se, da bi z vsakim srečanjem projektne skupine mladim omogočili praktično izkušnjo, da je sinteza navidezno nezdružljivih področij možna.

Projektanismo zastavili kot terapije, pač pa kot socialno integracijski proces, katerega osnovni medij sta bili skupina in umetnost v svojih številnih izraznih oblikah. Menimo, da si terapija 'izposodi' gledališče za proces zdravljenja, mi pa smo izhajali iz teze in izkušnje, da sta skupina in gledališče zdravilna sami po sebi.

¹¹ Kakor je opozorjeno v povzetku, gre za prvo evalvacijo, zato le-ta še ne temelji na analizi vseh evalvacijskih sredstev in merskih instrumentov.

Procesu smo namenili več pozornosti kot rezultatu – predstavi. Pa vendar je pri gledališkem delu predstava tisti trenutek, ko varno zavetje raziskovalnega laboratorija zamenja občinstva polna dvorana, ko intimno postane javno. V predstavi je možno lastno delo deliti z občinstvom. Tukaj se gledališče v resnici zgodi.

Sodelavci smo bili interdisciplinarno usmerjeni (psihološko, socialnopedagoško, dramaturško, gledališko, igralsko), kar je pomembno prispevalo k poteku in realizaciji modela. Uspelo nam je udejanjiti naslednja teoretska izhodišča:

- Vztrajali smo pri dveh osnovnih principih tematsko usmerjene interakcije med člani akcijske skupine – *bodi sam svoj gospodar* in *motnje imajo prednost*. Kar pomeni, da smo dosledno upoštevali avtonomnost vsakega skupinskega člana in njegove socialne odgovornosti ter umetniške kreacije. Skupino smo preko vložkov slehernega člana oblikovali kot odprt in varen prostor za kreacijo.
- Ustvarili smo lasten sinergičen model gledališkega dela z mladimi, v katerem se prepletajo elementi treh disciplin – socialne pedagogike in njenega umevanja skupinskega dela, dediščine Tretjega gledališča in palete možnosti, ki jih ponuja animacija lutk. Naše delo temelji na preoblikovanju osebnih doživetij v novo, univerzalnejšo umetniško podobo. V slovenskem projektu so člani skupine avtorji gledališke predstave, kar je popolnoma nov element in druga kvaliteta¹². Člani skupine so tisti, ki se v našem modelu odločijo, katere kreacije bodo prispevali v skupno predstavo. Enako velja za uspele skupinske prizore. Skupina izbira med ponodbami in potem oblikuje končno podobo. Tudi pri kompoziciji predstave je vodja le usklajevalec idej. Na ta način je vse, kar je na koncu na odru, delo udeležencev. Naloga vodij v tem procesu je, da postavljajo zanimive naloge, ustvarjajo varno in sproščeno vzdušje za igro, motivirajo skupino in posameznike za delo. Stremijo k izbiri nalog in izzivov, ki pomagajo posameznikom in skupini k osebni rasti ter k odkrivanju vrednosti še neartikuliranih skic.

Na drugo hipotezo, kako različnost/heterogenost izkušenj in življenjskih položajev članov in zastopanih disciplin (socialne

¹² V nemškem BUS-modelu iz biografij nezaposlenih napiše scenarij za gledališče ena izmed vodij projekta.

pedagogike, gledališča in lutkarstva) združevati v enakovrednost prispevkov na teoretski in osebni ravni, lahko damo v razmislek naslednje izkušnje: vsi sodelujoči smo imeli priložnost učenja, osebne rasti in spoznavanja skozi gledališke medije. Ciljna skupina je bila res heterogena. To je v skupinsko- dinamičnem pogledu mnogokrat pomenilo zastoje in nihanja. Reševali smo jih s tenkočutno pripravljenostjo prisluhni drug drugemu. Proces obojestranskega učenja in povezovanja je stekel. Naš moto je bil 'različnost kot priložnost'. To priložnost smo udeleževali. Različnost je razširila izkustveni in socialni prostor. Usmerjeni smo bili v individualne in skupinske kreativne in socialne resurse. Pri tem sta nam je bili pomembni prvini učenje samoorganizacije in odkrivanje sebe skozi medije v varnem skupinskem okolju.

Besede članov¹³ sporočajo, da je proces z uporabo tega modela omogočil spoznavanje in izražanje samega sebe skozi različne medije – fizično, lutke, proza.

... Zanimivo je bilo, razgibano, hm, skoz neki novega, skoz neki novega, skoz neki v gibanju, ne, in to mi je full všeč. ... ker sem umetniška duša. Imam vse prednike umetnike in tud živim z umetnostjo, diham z umetnostjo, ne, in vsaka taka stvar je v bistvu men nov obraz za življenje, nova ljubezen, ki mi je podarjena za življenje. ...

Tko, sproščenost, izražanje sebe, nevem, tko.

O delavnicah ..., odvisno je full od mene, no ..., kolk se vživim notr, pa kolk se mi da delat...; včasih se mi zdijo uredi, včasih pa tud ne. Sploh če imamo tako bolj stacionarno, tako mirno ..., hmmm ... Rabm eno mal bolj, da se mal sprostim, razživim in tko no. Hmm, pa kva še? Aja, pa to, full... všeč mi je, k ustvarjamo likovno, to full pogrešam, recimo na faksu to full pogrešam, in sem pa taka, da rabm mal ustvarjat, in to mi je ful všeč sploh tm, k smo delal lutke, pa maske, ja to

¹³ Pridobljene skozi polstrukturirane pogovore s člani projektne skupine, ki jih je opravil član projektne skupine Denis Grcić.

full. Kr pogrešam no to. ... Pa mogoče na začetku nisem vedla, kaj imajo kakšne namen, ko smo kr po prostoru, pa recimo vaje za glas. Sem potrebovala to, da bi nam povedala, kaj je namen posamezne vaje. Zdej pa vidm, da se v bistvu vse to, kr smo prej delal, d nm zdej to korist. Da je vse to blo za končno predstavo pa zlo pomembn, a ne?

Men se zdijo ful fajn, no, ne vem, se mi zdi, da sem odkrila ene svoje sposobnosti, ki prej nisem vedla za njih. Na začetku si nisem predstavljala tko. ... Evo, no. Interpretacije slik. Evo, kje, sploh nisem vedla, da imam tolik idej, da pokažem eno sliko. ... pa glasi, včeri me je full presenetil, kako imamo dobre glasove, sej ne vem.

... men se zdi, da začneš spoznavati samega sebe, da začneš mogoče tud druge sprejemati takšne, kot so, da si sproščen, ker nazadnje delamo take face, ki si jih jaz drugače ne dovolim preveč. Na tej skupini si pač dovolim, da sem takšna, kot sem ...

Člani so doživeli skupinski in ustvarjalni proces, v katerem ni bilo posnetih biografij, ni bilo gledališkega scenarija niti klasičnih gledaliških vaj. Bila pa so srečevanja s seboj, s svojim telesom, gibanjem, tudi s poetičnim v slehernem od nas. Trije deli – skupinski proces, izkustveno delo, gledališko delo – so med seboj integrirana celota in smo jih izvajali sočasno. V učnem in ustvarjalnem procesu smo bili usmerjeni v posebnosti vsakega sodelujočega posameznika ob hkratnem sledenju skupnemu cilju – oblikovanju dramske predstave. Kot ključne teoretske in praktične osnove smo postavili: izkustveno učenje, krepitev socialnih mrež, razvoj kreativnih potencialov, spretnosti samoorganizacije, opolnomočenje ob odkrivanju lastnih emocionalnih, kognitivnih in socialnih resursov ter prevzemanje odgovornosti.

Vsi sodelujoči smo se učili novih vedenjskih strategij. To je bilo izkustveno učenje, učenje po modelu in učenje s pomočjo skupinske metakomunikacije. Preizkušali in testirali smo lastne spontane kreacije, ki so jih izzvali različni mediji (animacija lutk in

predmetov, glasba, poezija, gibanje). Dejavnosti so bile usmerjene v integracijo novega in obstoječega vedenjskega repertoarja, iskanje individualnih rešitev za emocionalna, socialna in identitetna vprašanja. Pomemben vidik v našem primeru je bilo konsenzualno ustvarjanje in izbiranje individualnih prispevkov za zaključek skupinskega procesa – oblikovanje gledališke predstave.

Ugotovimo, da je program podpiral:

- vključenost v vrstniško skupino, ki sledi skupnemu cilju,
- učenje odgovornega sprejemanja svoje vloge v skupini,
- spoznavanje zakonitosti skupinsko-dinamičnih procesov,
- samoizražanje ter predelava emocionalnih in socialnih stisk skozi raznovrstne umetniške medije, med katerimi zavzema ključno mesto gledališka ustvarjalnost,
- doživljanje sprejetosti, varnosti, rednosti ter zanesljivosti skozi ves proces učenja in ustvarjanja,
- prevzemanje odgovornosti za končni rezultat – predstavo in nastopanje, ki bo omogočalo predstavitev v javnosti in samopromocijo.

To je bilo prvič v zadnjih letih, da sem neko stvar pripeljala do konca.

... sem videl posnetek naše predstave. Posnetek ni nevem kaj, ampak je 'cool' in vi ste bili fantastični, zažareli ste na odru. Mislim, da naša ekipa mora biti zadovoljna, dali smo vse od sebe in naredili pravo predstavo ...

Srečen sem, da sem z vami odkril še nekatere svoje sposobnosti in jih razvijal v skupini, polni energije, zaupanja, tolerance ... Če še nekateri ne veste, bil sem prvič v življenju na odru kot igralec.

9 Zaključek

Osnova opisanega procesa je interdisciplinarnost – podpirale so se psihološka, socialnopedagoška in umetniška stroka, kar je po eni

strani omogočalo korekcijo in uravnoteževanje aspektov ter po drugi strani prispevalo k sprostitvi sinergij tako v skupinskem procesu kot umetniškem izdelku. Izziv metode vidimo v sproščanju energetskih in kreativnih potencialov mladih s soočanjem z lastnimi neodkritimi in neizkoriščenimi potenciali, ki lahko prispevajo k preseganju zlomov v biografskih potekih. Naslednja prvina je samoorganizacija vsakega udeleženca v skupinskem procesu vzajemnega učenja. Varno okolje omogoči preizkušanje lastnih umetniških preferenc in sposobnosti, soočanje s slabostmi, strahovi, jezo, žalostjo, upanji in željami. Postopna povezanost nam je pomenila, da se posameznik zave, da ni edini, ki išče pot. Da je del organizirane celote in se lahko brez bojazni primerja, izraža sebe in se uči iz različnosti drugih. Srečanje z drugačnostjo nam omogoči, da spoznavamo nepoznano v drugih in s tem nepoznano v sebi. Prebudi željo, da bi neznan svet spoznali in ga, kolikor je to mogoče, razumeli. Gre za ozaveščanje dejstva, da se drugačnost dogaja vsakomur med nami. Naše izkušnje potrjujejo, da je z oblikovanjem integrativnih, podpornih in interdisciplinarno zasnovanih projektov, v katerih imajo mladi izrecno sodelovalno

Slika 8: Prepletenost.

vlogo, mogoče prispevati k spreminjanju njihovega doživljanja in položaja. Sodelovanje med viri podpornih dejavnikov se je izkazalo kot obet uspešnejše realizacije biografij ranljivih skupin v družbi tveganj in varljivih izbir.

10 Viri

Barba, E., in Savarese, N. (1996). *Rečnik pozorišne antropologije – Tajna umetnost glumca*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

Bastašić, Z. (1988). *Lutka ima i srce i pamet*. Zagreb: Školska knjiga.

Bastašić, Z. (1995). *Pubertet i adolescencija*. Zagreb: Školska knjiga.

Bowmann, V. E., DeLucia, J. L. (1993). Preparation for group therapy. *Journal for Specialist in Group Work*, 7(2), 109–111.

EGRIS – European Group for Integrated Social Research. (2001). Misleading trajectories: transition dilemmas of young adult in Europe. *Journal of Youth Studies*, 4(1), 101–119.

Grotowski, J. (1973). *Revno gledališče*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.

Jurkowski, H. (1975). Dileme suvremenog kazališta lutaka. *Prolog* 7 (23/24), Zagreb, 33–37.

Kobolt, A. (1997a). Teoretične osnove socialnopedagoških intervencij I. *Socialna pedagogika* 1(1), 7-26.

Kobolt, A. (1997b). Teoretične osnove socialnopedagoških intervencij II. *Socialna pedagogika* 1(2), 5-23.

Kobolt, A. (2002). Je možno supervizijsko delo v večji skupini?. V S. Žorga (ur.), *Modeli in oblike supervizije*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Kobolt, A., Rapuš-Pavel, J. (2004). Večperspektivni diagnostični model. *Socialna pedagogika*, 8 (3), 275–294.

Miles, S. (2003). The art of learning: empowerment through performing arts. V A. Lopez Blasco, W. McNeish, A. Walther, *Young people and contradictions of inclusion. Towards Integrated Transition Policies in Europe*. Bristol: The Policy Press.

Moreno, J. L. in Moreno, T. Z. (2000). *Skupine, njihova dinamika in psihodrama*. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka.

Paljetak, L. (1975). Male teze o kazalištu lutka. *Prolog VII*, 23/24, s. 37–8.

Pilatova, J. (1998). *Treti divadlo*. Interno študijsko gradivo. Praga: DAM.

Sitar-Cvetko, J. (2004). Puppets and Family Dynamics at the Empirical Workshops KREMOK. V G. Koch, S. Roth. *Theatre Work in Social Fields*. Frankfurt am Main: Brandes&Apsel Verlag GmbH, str. 206–216.

Sitar-Cvetko, J. (2003). *Gledališki proces kot psihoterapevtska tehnika pri delu z adolescenti*. Diploma na podiplomskem študiju psihoterapije. Ljubljana: Medicinska fakulteta.

Schneider-Corey, M., Corey, G. (1997). *Groups. Process and practice*. Pacific Grove, London: Brooks/Cole.

Ule, M. (2000). Mladina: fenomen dvajsetega stoletja. V Miheljak Vlado (ur.), *Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Ljubljana: Aristej.

Zinnecker, J. (1988). *Zukunft des Aufwachsens*. V H. Hesell, G. Rolff, C. Zopf (ur.), *Zukunftswissen und Bildungsperspektiven*. Baden Baden: Nomos.

Izvirni znanstveni članek, prejet junija 2005.

Kralji ulice – predhodno poročilo o poteku akcijske raziskave

Kings of the street – a preliminary report of an action research project

Špela Razpotnik in Bojan Dekleva

Povzetek

Špela Razpotnik, dr. soc. ped. in Bojan Dekleva, dr. psih., oba Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana.

Brezdomstvo je v Sloveniji razmeroma nov pojav, ki je po mnenju številnih strokovnjakov v porastu. Različne službe in servisi za brezdomce se v Sloveniji razvijajo šele kako desetletje. Prispevek predstavlja analizo prvega leta akcijskega raziskovanja, katerega namen je bil razviti alternativni oz. za Slovenijo nov projekt dela z brezdomci in sicer cestni oz. brezdomski časopis. Temeljni namen raziskovanja je bil predvsem oceniti možnosti za aktivacijo in sodelovanje pri projektu s strani treh skupin: brezdomcev, strokovnih organizacij in javnosti. Zaključek članka je, da takšen projekt odpira mnoge nove možnosti, predvsem terenskega dela z brezdomci.

***Ključne besede:** brezdomstvo, socialna izključenost, terensko delo, cestni časopis*

Abstract

Homelessness is in Slovenia relatively new phenomenon, the extent of which has been growing in the last decade. The article presents the analysis of the first year of an action research project the aim of which was to develop a new project of work with homeless people, a street paper. The basic goal of the project has been to evaluate the possibilities for activation and participation of three groups of public: the homeless people, professional workers and the general public. The conclusion of the article is that a project of this kind opens many new opportunities for professional work, especially for field and outreach work.

Key words: *homelessness, social exclusion, outreach work, street paper*

1 Uvod

Raziskovanje sveta brezdomcev in delo na tem področju je vselej povezano s »hojo po robu«, z negotovostjo in sprejetjem pristopa malih korakov in opustitvijo velikih pričakovanj. Kljub temu, da raziskovanje v kontekstu negotovosti ne more biti predvidljivo, pa tovrstno delo kljub temu ali ravno zaradi tega lahko nudi veliko zadovoljstva. Sorazmerno s časom, preživetim v njihovem življenjskem okolju, se raziskovalcem odpirajo nova in nova vrata v svet ljudi na ulici, kar pomeni vpoglede v dotlej neznana področja in tako kompleksnejše razumevanje brezdomske problematike. Tako kot katerakoli druga socialna problematika je slej ko prej tudi brezdomstvo potrebno ugledati in misliti kot kompleksen družbeni pojav, ki ima svoje izvore v načinu delovanja vseh družbenih institucij, od šolstva, zdravstva, socialne, kriminalne, kulturne in drugih politik, te pa naj bi bile odsev kulture, ki jo z vzdrževanjem medsebojnih odnosov člani družb skupaj gradimo. Kot posamezniki, posebej pa še kot strokovnjaki, tako ne moremo mimo dejstva, da so brezdomstvo in z njim povezani pojavi, tudi naša stvar.

2 Izhodišča

2.1 Brezdomstvo – opredelitev pojava

Kot ekstremni primer socialne izključenosti, pogosto pa rezultat kopičenja ter zaporednega in vzporednega delovanja socialne izključenosti na več nivojih, lahko razumemo pojav brezdomstva. Z omenjeno problematiko se na individualnem nivoju povezujejo vprašanja fizičnega in duševnega zdravja ter različnih oblik zasvojenosti, kar oboje lahko vodi k dolgotrajnemu oz. kroničnemu brezdomstvu.

Kot posebej ranljivo znotraj te populacije, pa tudi posebej odprto socialnopedagoškemu delovanju, razumemo skupino mladih brezdomcev, zanimanja, raziskovanja, obravnave in skrbi potrebni pa so prav vsi pripadniki te populacije brez izjeme. Čeprav se v vsakodnevem govoru populacijo brezdomcev pogosto označuje kot odpisano, zavrženo ali brezupno, je zainteresiranemu strokovnjaku dejansko odprtih mnogo poti do njihovih potreb – od oskrbe povsem osnovnih potreb, ki jo nudijo zavetišča, ter socialnega in socialnopedagoškega dela v smeri vključevanja in vzpostavljanja ponovnih vezi teh posameznikov z družbo pa do sprememb na mezo in makro nivoju. Za razmislek o teh poteh je potrebna čim temeljitejša in kompleksnejša raziskanost tega področja.

Omenjena problematika zahteva obravnavo tudi širših socialnih sistemov in družbenih institucij, saj je v vsako družbeno okolje umeščena na svoj specifičen način, njena določena pojavna oblika pa služi ohranjanju obstoječih struktur. Ljudje, ki so na videz obrobni in izločeni, so po drugi strani torej še kako “znotraj” ravno zaradi doprinosa k statusu quo, h kateremu doprinaša nespremenjeno stanje ali celo zmanjševanje podpore in pomoči najrevnejšim delom prebivalstva. Ključni pri obravnavanju problematike brezdomstva sta poleg posameznikove vključenosti in vpetosti v sisteme tudi njegova izključenost in nepovezanost, čemur sledi obravnava ne le posameznika, pač pa tudi različnih institucij, ki so v svojem delovanju različno prilagojene različnim delom populacije.

Kot brezdomci so v prvi vrsti definirani ljudje v začasnih zatočiščih, ki so jih priskrbele javne in prostovoljne organizacije, tisti, ki bivajo v kratkoročno najetih sobah, ki ne nudijo nobene varnosti

zatočišča in tudi nobenega obeta za doseg varnega stanovanjskega razmerja. Ti tvorijo najbolj številno jedro brezdomcev tudi pri nas. To so ljudje, ki jim pomagata javni in volonterski sektor, tisti, ki so izčrpali vse osebne strategije, s katerimi so se kosali z brezdomstvom, zdaj pa so odvisni od družbene solidarnosti (Boškić in Zajc, 1997; Avramov, 1998). Med brezdomce pa lahko štejemo poleg tistih, ki živijo na prostem, tudi ljudi, ki plačujejo za negotovo prenočišče v najetih sobah, v podstandardnem stanovanju ali v kakem penzionu; skratka v oblikah nastanitve, ki jih zaradi njihove negotovosti in neustreznosti ne moremo šteti za dom (ibid).

Brezdomci so torej ljudje, ki nihajo med javnimi zavetišči in prostori, ki jih ponudi volonterski sektor, med penziona in sobami, ki so na meji normalnega ("spodobnega") najetega prenočišča, med kočami, zabojniki in nelegalno zasedenimi bivališči ("squati"), občasno pa delijo stanovanje s prijatelji ali sorodniki. So kategorija, ki ne more priti do ustreznega osebnega stanovanja z lastnimi sredstvi, in ljudje, ki ne morejo zadržati osebnega prenočišča brez zagotovljene pomoči skupnosti (Boškić in Zajc, 1997; Kosec, 1995). Ena od bistvenih dimenzij definicije brezdomstva je tako odsotnost dostopa do ustreznega osebnega stanovanja.

Pri ljudeh, ki so izključeni iz možnosti za ustrezno stanovanje v smislu kvalitete in varnosti – nastanjeni v nekonvencionalnih prebivališčih ali prebivališčih "drugačnega tipa", v kočah, kletih, na stopniščih, v kontejnerjih, pod mostovi in v podhodih, šotorih ali bivalnih prikolicah – govorimo o skupini prikritih brezdomcev. To so ljudje, ki sicer imajo neko streho nad glavo, nimajo pa doma. O njihovi prikritosti govorimo iz več razlogov: zato, ker ti ljudje niso vselej opazni in v javnosti prisotni kot berači, niti jih ne moremo zajeti v statistike, saj ne prihajajo vsi v stik z zavetišči ali drugimi organizacijami, ki so lahko vir podatkov o številu brezdomcev. Pojav prikritega brezdomstva je še posebno prisoten v območjih, kjer so zavetišča za brezdomce redka (Boškić in Zajc, 1997).

Problematika brezdomstva je torej večplastna in kompleksne narave, zato tudi definicija brezdomstva ne more biti preprosta, pač pa jo je treba iskati in postavljati v večdimenzionalnem prostoru prekrivanja različnih dejavnikov.

Biti brezdomec ali brezdomka pogosto predstavlja ekstremno stopnjo posameznikove socialne izključenosti, po drugi strani pa

obstaja mnogo različnih oblik in stopenj brezdomstva.

V prvi vrsti je to urbana problematika, kar pa še ne pomeni, da ne prizadeva tudi prebivalcev ruralnih območij, ki se pogosto zatečejo v brezimnost velikih mest iz zaposlovalno neperspektivnih obrobni območij ali iz drugih razlogov.

V zadnjem desetletju in pol se je problematika brezdomstva v Ljubljani močno razrasla in zavzela številnejše pojavne oblike.

Ena od pojavnih oblik, ki se tako pri nas kot drugod po svetu še posebej povečuje in postaja širše zanimiva, je brezdomstvo mladih. Tranzicija mladih v odraslost postaja v današnjem času vse bolj negotova, spremlja jo vse več različnih tveganj. Z zmanjševanjem podpore mladim iz državnih virov (Jones, 2003) in vse težje dostopnosti (socialnih) stanovanj zanje velika večina odgovornosti za socialno-ekonomsko podporo mladih ostaja na ramenih njihovih staršev. Slednje je razlog za povečevanje razlik in torej vse večje socialno razslojevanje družin, ki so zmožne in pripravljene preskrbeti svoje otroke na njihovi tranziciji v odraslost, od tistih, ki si tega ne morejo privoščiti, ker preprosto ne zmorejo ali pa iz različnih razlogov niso pripravljene investirati v svoje otroke.

Ker se problematika brezdomstva od družbe do družbe zelo razlikuje, lahko sklepamo, da so brezdomstvo in njegove pojavne oblike tudi v veliki meri odvisni od družbene ureditve ter ravnotežja oz. neravnotežja med njihovimi posameznimi institucijami in različnimi deli prebivalstva.

Ne le v Sloveniji, tudi drugod po Evropi in po svetu se v času razcveta industrijske družbe, porasta tekmovalnosti ter konkurenčnosti podjetij in splošnega povečanja storilnostnega pritiska vse bolj zastavlja vprašanje družbenega podrazreda kot posledice socialnega razslojevanja. S podrazredom mislimo na del prebivalstva, ki je vse bolj trajno in nepovratno izključen iz različnih sfer – področja dela, stanovanja in drugih socialnih sistemov, ki sicer vežejo večino posameznikov v družbi. Za t. i. podrazred je značilna posebna kultura s specifičnimi značilnostmi, ki se s časom vse bolj pogloblja, razlika med podrazredom in ostalo vključeno populacijo pa postaja vse bolj nepremostljiva. Pripadnost podrazredu ima zmožnost vztrajati preko generacij, posebej problematična značilnost podrazreda pa je trajna izključitev njegovih članov iz trga dela. Ta populacija je zaradi različni psihosocialnih značilnosti

sicer neuradno s strani širše javnosti pojmovana kot nezaposljiva (Roberts, 2003), torej zavržena, izgubljena.

Različne politične opcije v različnih državah se lotevajo te problematike raznoliko. Na enem polu je pripisovanja krivde in celo odločitve za izključenost te populacije izključno njim samim, kar za seboj potegne odvrčanje kakršnegakoli obravnavanja in vlaganja v državo blaginje; vsakršna obravnava te – že tako izgubljene in po svoji volji izločene populacije – je skozi to optiko odvečna.

Drugi ekstrem je pripisovanje vseh razlogov in vzrokov za brezdomstvo in – splošnejše – socialno izključenost posameznikov družbeni strukturi in ureditvi sistema države blaginje. Tudi ta optika poenostavlja realnost in spregleduje razloge z druge strani. Kriminalnost in deviantnost brezdomcev bi pristaši prve omenjene optike razumeli kot oportunistično in pridobitniško strategijo teh pripadnikov podrazreda, medtem ko bi druga skrajnost to razumela kot preživetveno strategijo ljudi v brezizhodnih življenjskih situacijah. Tako ena kot druga skrajnost do neke mere zgrešita realnost v svojem poenostavljanju kompleksne problematike in kombinacije cele vrste razlogov.

Vzroki, okoliščine in razlogi za brezdomstvo so torej kompleksni in večplastni, prav tako kompleksno in večnivojsko pa bi naj bilo tudi njegovo raziskovanje ter (posledično) soočanje s to problematiko, če bi naj bilo dolgoročno uspešno in učinkovito.

V državah, kjer so bile opravljene ustrezne raziskave, je bila problematika brezdomstva pogosto povezovana z zlorabami v otroštvu (Mounier in Andujo, 2003) in nefunkcionalnimi družinami (Tyler, Cauce, Whitbeck, 2004); na Škotskem npr. je med brezdomnimi mladimi 1/3 takih, ki so bili v svojem otroštvu v izvendružinski obravnavi, zavodu ali rejniški družini (Jones, 2003). Zelo pogosto so s problematiko brezdomstva povezane tudi zlorabe substanc, zasvojenost, povečana zdravstvena tveganja in rizično spolno vedenje (posebej med mladimi), ki povečuje tveganje te populacije okužbe z virusom HIV (Bell idr., 2004); k slednjemu sodi tudi prostitucija (Gwadz, 2004). S problematiko brezdomstva so tesneje povezane tudi: problematika duševnih bolezni (Whitbeck, Johnson, Hoty in Cauce, 2004), osamljenost oz. odsotnost kakršnihkoli podpornih družbenih mrež in vezi, pripadnost subkulturam (etničnim, kulturnim ali drugim) ter invalidnost.

Posledice mnogih zgoraj naštetih značilnosti pa se kažejo kot psihološke posebnosti posameznika, ki ga ovirajo pri vzpostavljanju trajnih in zadovoljujočih družbenih odnosov z drugimi, itd.

2.2 Cestni časopisi kot oblika delovanja na področju brezdomstva¹

Problematika brezdomstva je kompleksna in predstavlja večdimenzionalen sklop individualnih in družbenih vzrokov, oblik socialne izključenosti, odzivov družbe, bolj ali manj dolgoročnih in utrjenih procesov ter vzorcev medosebnih in drugih družbenih odnosov. Obravnavanje brezdomstva je tako tudi zapleteno in ne more enostavno povzročati velikih in hitrih sprememb, če se pri tem ne spreminjajo tudi družbeni odnosi in makro razmere.

Na področju brezdomstva se zato pogosto razvijajo zelo minimalistični pristopi. S tem misliva bodisi na to, da se izhaja iz načela “čim nižjega praga”, kar je mogoče oceniti kot pozitivno in kot predpogoj za doseganje te težko dosegljive populacije, bodisi na to, da se na brezdomce gleda kot na “izgubljeno” in brezupno družbeno skupino, v katero ne kaže investirati kaj dosti, niti ne od nje kaj dosti pričakovati. Ta vidik vnaša v delo na tem področju pesimizem in je označen s pomanjkanjem pozitivnih vizij.

V zadnjem desetletju in pol pa se je v več državah pojavila nova oblika dela – brezdomski oz. cestni časopisi. Zaznamujejo jih inovativnost, pristop nizkega praga, razvijanje pozitivnih vizij ter hkratno naslavljanje brezdomcev in širše družbe, obenem pa tudi predstavljanje oblike ekonomske integracije brezdomcev.

The Big Issue (slovensko Velika zadeva) je ime morda v Evropi najbolj znanega in razširjenega cestnega časopisa². Začel je izhajati leta 1991 v Londonu kot mesečnik, že naslednje leto pa je postal štirinajstdnevnik in izhajal v 50.000 izvodih. V juniju 1993 je postal tednik in se razširil še po drugih britanskih mestih (Manchester, Glasgow, Cardiff, Bristol, Birmingham), kjer so začeli izdajati lokalne sestrške časopise *The Big Issue*. V naslednjih letih je začel izhajati še v Avstraliji, Južni Afriki in Namibiji.

¹ Pretežni del vsebine tega poglavja je bil prvič objavljen v prvi številki revije Kralji ulice (Dekleva, 2005a; Dekleva, 2005b).

² Vse informacije o tem cestnem časopisu so povzete po The Big Issue, b.d.

Slika 1: Prodajalec Marjan na otvoritveni dan Kraljev ulice.

Osnovna zamisel časopisa je, da brezdomcem omogoča pridobivanje dohodka na zakonit način in z lastnim delom, tako da časopis prodajajo po mestnih ulicah. Časopis je razmeroma poceni, od prodajne cene pa njegovim prodajalcem – brezdomcem – ostaja precejšen delež. Časopise izdajajo neprofitne organizacije, ki praviloma preostanek dohodka namenjajo podporam za brezdomce.

Po začetku izhajanja *The Big Issue* in njegovem takojšnjem uspehu se je začelo pravo gibanje oz. je prišlo do eksplozije nastajanja cestnih časopisov. Leta 1994 je nastala Mednarodna mreža cestnih časopisov (INSP), v katero je vključenih 45 časopisov iz 27 držav po svetu. Po podatkih te mreže dosegajo vsi njeni člani (tj. izdajatelji časopisov) mesečno 2 milijona prodanih izvodov. Po podatkih Severnoameriške zveze cestnih časopisov (NASNA) pa

na svetu izhaja nad 100 cestnih časopisov v letni nakladi nad 38 milijonov letno prodanih izvodov.

Cestne časopise izdajajo tudi v državah, ki so sosede Slovenije³. V Avstriji obstaja pet takih časopisov; *Apropos* v Salzburgu, *Augustin* na Dunaju, *Kupfermuckn* v Linzu, *Megaphon* v Grazu in *Zwanger* v Innsbrucku. V Milanu v Italiji izhaja *Terre Di Mezzo + Altreconomia*, v Budimpešti na Madžarskem pa *Flaszter*. Cestni časopisi izhajajo tudi v drugih državah bivšega vzhodnega bloka. V Pragi na Češkem izhaja *Novy Prostor*, v Bratislavi na Slovaškem *Nota Bene*, v Rusiji *The Journey Home* (dostopen nam je bil le angleški prevod imena časopisa), v Odesi v Ukrajini *The Way Home* (le angleško ime), v Poznanu na Poljskem pa se pripravlja časopis *Barka*. Morda največ časopisov izhaja v Nemčiji, kjer izdajajo v Hannovru *Asphalt*, v Muenchnu *BISS*, v Berlinu *Die Stutze*, v Dusseldorfu *Fiftyfifty*, v Kielu *Hempels strassenmagazin*, v Hamburgu *Hinz & Kunzt*, v Frankfurtu *Soziale Welt*, v Gottingenu *Tagessatz* ter v Stuttgartu *Trott War*. Zelo uspešni praški *Novy Prostor* izhaja od leta 1999 in dosega tedensko prodajo v 15.000 izvodih.

Časopise pripravljajo profesionalni novinarji. Vsebina časopisov obsega večinoma socialne teme, novice, teme iz sveta zabave, kulture in umetnosti, intervjuje z znanimi osebami ter precej literarnih in/ali grafičnih izdelkov brezdomcev. Brezdomni prodajalci so deležni posebnega usposabljanja, podpišejo kodeks primernega vedenja ter večinoma prodajajo časopis na mestih, ki so jim dodeljena. Časopis *The Big Issue* prakticira tak način pritegovanja prodajalcev, da vsak lahko dobi na začetku 10 izvodov časopisa zastonj, naslednje izvode pa mora kupiti, in sicer običajno za 40–50 % maloprodajne cene. Neprodane izvode lahko prodajalci seveda vrnejo in dobijo povrnjen svoj vložek.

Finančna konstrukcija izdajanja časopisov je različna. Glavni viri sredstev so⁴: prihodki od prodaje, prihodki od oglaševanja, dotacije (od države ali dobrodelnih fundacij), prihodki od drugega trženja, povezanega s časopisom (npr. prodaja knjig, ki jih založba izdaja), ter donacije in sponzorstva. Nam geografsko najbližji časopis, ki izhaja v mestu, ki je tudi po velikosti primerljivo Ljubljani, *Megaphon* v Grazu, je pridobil v letu 2003 43 % prihodkov od prodaje časopisa, 30 % od oglaševanja ter 13 % od dotacij in donacij.

³ Members details, b.d.

⁴ Mewbur in Harris, b.d.

Časopis *The Big Issue* je leta 2001 izvedel raziskavo z naslovom Resnična življenja, resnične zgodbe, resnična bodočnost⁵ med svojimi prodajalci. To so ljudje, ki morajo biti brezdomci oz. se nahajati v položaju, ki je za njih v tem smislu ogrožujoč. O svojem brezdomnem položaju morajo prinesiti tudi ustrezna dokazila. Populacijo raziskovanih oseb je predstavljalo približno 8–10.000 britanskih brezdomnih prodajalcev, od katerih jih je naenkrat običajno aktivnih okoli 2.000. Od teh so jih intervjuvali 150. Namena raziskave sta bila razložiti, zakaj in kako se ljudje znajdejo na cesti, ter kako prodajanje časopisa vpliva na njihovo življenje.

Poglejmo si nekaj rezultatov. V vzorcu prodajalcev je bilo 89 % moških. 56 % je bilo samskih in še nikoli poročenih, 46 % jih je imelo vsaj enega otroka, 18 % jih je nekoč bivalo v vzgojnem zavodu, 22 % jih je povedalo, da so bili kot otroci ali mladostniki zlorabljeni, 37 % pa jih je že prestajalo zaporno kazen. Od slednjih jih je le 13 % reklo, da so bili ob odhodu iz zapora deležni kakega svetovanja v zvezi z bivanjem po odpustu, ostali pa so bili v tem pogledu prepuščeni sami sebi oz. začaranemu krogu brezdomstva in kriminala.

31 % jih je noč pred intervjujem spalo na cesti, 22 % jih je spalo pri prijatelju, 19 % pa v skvotu (v ilegalno zasedenih hišah). 12 % jih je prespalo v zavetišču, le 13 % pa jih je imelo svoje stalno prebivališče. Od tistih, ki prejšnjo noč niso prespali na cesti, je bilo le 4 % takih, ki v nekem obdobju življenja niso spali na cesti. Približno polovica vseh je živela v stanju negotovega prebivališča (na cesti) že več kot eno leto, medtem ko jih je bila približno četrtina na cesti manj kot tri mesece.

77 % jih je pred začetkom prodajanja časopisa redno pilo. Le ena desetina jih je beračila, tri četrtine jih je redno spalo na cesti, dve petini pa jih je jemalo prepovedane droge, večinoma heroin. Od teh jih je približno dve tretjini reklo, da bi želeli uporabljati heroin na recept, če bi bil dostopen na tak način.

Približno tretjina jih je zadnjič imela svoje stalno/urejeno prebivališče v svojih dvajsetih letih, druga tretjina pa v svojih tridesetih letih. Kot zelo ogrožujoč pomemben dogodek v življenju za brezdomnost se je izkazalo to, če je bila oseba kdaj v vzgojnem domu, zaporu, ali zaposlena v vojski. Približno polovica jih je

⁵ Real lives ..., 2001.

prišla na cesto neposredno od doma (kar pomeni, da so v nekem trenutku “padli iz vsega na nič” brez vmesnega obdobja bivanja pri prijateljih ali v zavetiščih). Pri vseh, ki se jim je to zgodilo, je prišlo do tega pred njihovim 22. letom. Šlo je ali za osebe, ki so bile v vzgojnih zavodih, ali pa take, ki so zbežale od doma. Pri tistih, ki postali brezdomci kasneje v življenju, pa se je to zgodilo v povezavi s prekinitvijo pomembnega odnosa. Tipična zgodba je bila, da so bili poročeni in imeli stabilno življenje z dobro službo, potem pa se jim je po prekinitvi odnosa (s partnerico/-jem) življenjski sistem “sesul” in so pristali na cesti.

Raziskava je pripeljala do “pravila treh let”, ki pravi, da je večina anketiranih brezdomcev v času do treh let po pomembnem dogodku (ločitvi oz. prekinitvi pomembnega odnosa, odhodu iz vzgojnega zavoda ali zapora ali po begu od doma) ostala brez stalnega prebivališča oz. padla v vzorec cestnega življenja z negotovim prebivališčem.

Raziskava je še pokazala, da je anketiranim brezdomcem prodajanje časopisa dvignilo samozavest in motivacijo za spremembo življenja (pa čeprav so nekateri rekli, da bi z beračenjem lahko zaslužili več kot s prodajo), da so manj pili, imeli življenje in čas bolj izpolnjena ter manj pogosto spali na ulicah. Za večino je bil ekonomski motiv glavni pri prodajanju, dve tretjini pa jih je dodalo, da je najboljša stvar pri prodajanju to, da tako pridejo v stik z drugimi ljudmi.

3 Metodologija akcijsko raziskovalne dejavnosti

3.1 Institucionalno ozadje projekta

Institucionalno ozadje projekta predstavljata dve formalno potekajoči raziskovalni nalogi. Prva nosi naslov Koncepti in strategije socialno pedagoških intervencij na področju socialne izključenosti mladih⁶, njen institucionalni izvajalec je Pedagoška fakulteta v Ljubljani, izvajati pa se je začela 1. 7. 2004. Njen osnovni namen

⁶ Financer tega projekta je bilo sprva Ministrstvo za šolstvo znanost in šport, od leta 2005 dalje pa Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

je raziskovanje različnih vidikov socialne izključenosti mladih z izkušnjami brezposelnosti (na razmeroma velikem nacionalnem reprezentativnem vzorcu), njeni podprojekti pa se ukvarjajo (med drugim) z raziskovanjem specifičnih, posebno ogroženih ali stigmatiziranih skupin mladih brezposelnih. Ena od takih skupin naj bi bili tudi brezdomci, pri čemer naj bi bil specifični namen raziskovanje položaja in zgodovine institucionalnega obravnavanja skupine mladih brezdomcev kot ene od najbolj večstransko izključene skupine mladih (z uporabo metode študije primerov). Za osnovno raziskovalno metodo smo si pri tem projektu izbrali kvalitativno metodo biografskega raziskovanja oz. metodo študija primerov 10 mladih brezdomcev, pri čemer smo imeli v načrtu poiskati tudi stike z njihovim matičnim oz. prvotnim življenjskim okoljem ter z institucijami, ki so jih obravnavale.

Druga raziskovalna naloga nosi naslov Problematika brezdomstva v Ljubljani⁷, njen izvajalec je Združenje za socialno pedagogiko, izvaja pa se od pomladi leta 2005 dalje. Med nameni te naloge so bili:

- oblikovanje delovne definicije stanja oz. pojava brezdomstva in problematike,
- spoznavanje s problematiko brezdomstva, specifično vezano na ljubljanski prostor, preko življenjskih zgodovin brezdomcev, torej njihovih subjektivnih izpovedi, in študij primerov, kjer bodo zajeti različni pogledi na posamezno zgodbo,
- ocenjevanje obsega in dinamike pojava brezdomstva,
- spoznavanje strukture brezdomstva in ustvarjanje ustrezne tipologije,
- analiza potreb posameznikov ali skupin brezdomcev,
- analiziranje institucionalne in organizacijske mreže obravnave brezdomcev (zavetišča, centri za socialno delo, karitativne organizacije, zdravstvene ustanove, z obravnavanjem zasvojenosti povezane organizacije) ter ugotavljanje pokritosti potreb,
- definiranje specifičnih ali posebej ranljivih skupin znotraj širše skupine brezdomcev,
- ugotavljanje javnega mnenja o brezdomstvu,
- analiza medijskih diskurzov na področju brezdomstva ter

⁷ Njen financer je MOL.

- izvedba pilotskega akcijskega projekta skupaj s skupino brezdomcev.

3.2 Namen raziskovanja

Raziskovalna dejavnost, ki jo opisujeva v tem članku, obsega – v širšem smislu – “vstop na teren”, potreben za navezovanje stikov, in približevanje brezdomcem ter – v ožjem smislu – začetek in razvoj skupnostnega projekta; izdajanja nove brezdomske revije oz. “cestnega časopisa”, kakor taki obliki dela rečejo v angleščini.

Začetni in najbolj splošni namen akcijskega raziskovanja je bil preizkusiti, ali je mogoče razviti obliko projektne dela, v kateri bi se tvorno srečevali in sodelovali brezdomci, strokovni delavci in/ali prostovoljni delavci ter predstavniki drugih javnosti, obliko, ki bi pomenila način “validacije” vseh udeleženih, posebej seveda brezdomcev. Takega projekta menda doslej pri nas še ni bilo in mnenja o njegovi uresničitvi so bila na začetku različna.

Med raziskovanjem se je razvila ideja izdajanja brezdomskega cestnega časopisa/revije kot oblika in način takega dela. V fazi dejavnosti, ko je bila ta ideja videti že zelo uresničljiva in privlačna, smo kot osnovne namene izdajanja take revije videli:

- možnost za vzpostavljanje bolj dvosmernih vzajemnih odnosov med brezdomci in “delavci” oz. aktivisti,
- možnost za aktivno vključevanje brezdomcev samih v ustvarjanje revije in preko tega specifično (samo)refleksivno dejavnost,
- nudenje nadomestne (legalne, družbeno sprejemljive) možnosti za “ulični” zaslužek tistim brezdomcem, ki neradi “žicajo” ali se ne želijo ukvarjati z nelegalnimi načini pridobivanja denarja,
- možnost za seznanjanje javnosti s temami, povezanimi z brezdomstvom, oz. možnost za vplivanje na javnost z odpiranjem relevantnih tem,
- obliko ohranjanja in gojenja pozitivnih utopij/vizij, predvsem v smislu odpiranja možnosti za preseganje pasivnega položaja brezdomcev, za njihovo ekonomsko vključevanje/integracijo, pa tudi za oblikovanje njihovih morebitnih individualnih vizij/načrtov spreminjanja svojega družbenega položaja.

Sekundarni namen dejavnosti pa je bil pedagoški, in sicer je odpiral možnosti za aktivno vključevanje študentk in študentov v

kreativne socialnopedagoške projekte. V času izvajanja projekta se je tudi izkazalo, da je pripravljanje revije z vsem, kar sodi zraven, odpiralo možnosti še za druge, sprti vznikajoče cilje, ki jih nudijo vzpostavljeni odnosi in vzajemno sodelovanje.

V najožjem smislu je bil namen raziskovalne dejavnosti razviti in pilotsko vzpostaviti izdajanje brezdomskega cestnega časopisa, pri čemer smo želeli razviti in preveriti/preizkusiti predvsem tri vrste sodelovanja:

- sodelovanja s strokovnimi organizacijami, ki so bile zaradi različnih razlogov (v tej fazi razvoja časopisa) precej usodno pomembne za razvoj in obstoj projekta,
- sodelovanja z brezdomci bodisi v vlogi ustvarjalcev časopisa bodisi v vlogi njegovih prodajalcev (ker do oblikovanja drugih vlog v enoletnem obdobju še ni moglo priti),
- sodelovanja z javnostjo, ki je (najmanj) kot naslovnik ponudbe projekta s kupovanjem časopisa lahko edina dolgoročno zagotavljala uspeh le-tega.

3.3 Raziskovalna skupina, metode in koraki dela

Kot je pri akcijsko raziskovalnih projektih običajno, se je dejavnost odvijala kot zaporedje majhnih korakov ali ciklusov dejavnosti. Čeprav je bil temeljni namen projekta kot oddaljeni cilj ali vizija stalno prisoten, pa se je tekom prvega leta vendarle še v pomembni meri dodatno razvijal, oblikoval in diferenciral, glede na to, kakšni so bili izidi prejšnjih korakov oziroma manjših sklopov dejavnosti. Osnovne časovne in vsebinske faze raziskovanja lahko (za nazaj) opredelimo kot:

1. vstop na teren,
2. oblikovanje partnerstev oz. delovnih odnosov ter
3. začetek institucionalizacije.

Med oblikami dela je bila gotovo najpomembnejša oblika terensko delo. Velika večina vseh stikov, predvsem tistih z brezdomci, je potekala na terenu v povsem neinstitucionalnem okolju, včasih celo v polju ilegalnega (npr. v zapuščenih tujih stavbah), ob različnih urah (pretežno popoldne, zvečer in ponoči) in v povsem negotovih okoliščinah. Te negotove okoliščine lahko ilustriramo s tem, da je do večine stikov (predvsem v prvih fazah raziskovanja) prišlo

tako, da smo jih šli iskat, ne da bi vedeli, kdaj, kje in celo s kom bomo vzpostavili stike. V naslednjih fazah pa je začelo postajati bolj pogosto bolj strukturirano srečevanje, torej srečevanje po dogovoru na znanem mestu in z znanimi osebami, vendar še vedno “izven zidov”, na cesti, ki je pravzaprav prostor, kjer so mnogi brezdomci še najbolj suvereni. Za to terensko delo sta bila seveda značilna povsem neobsojajoč odnos in “nizkopražna” pripravljenost na delo s tistim, “kar najdeš”, ter s temami, ki so v tistem trenutku za sogovornika sprejemljive, razumljive ali zaželene. Najbolj angažirana pri terenskem delu je bila avtorica tega članka, prav tako pa je bila njena vloga tudi vodenje drugih terenskih delavcev.

Manjši delež dela je zajemal vzpostavljanje stikov s strokovnimi organizacijami in timsko delo v skupini sodelavcev in z njo. Kadrovski potencial raziskovanja oz. terenskega dela je – poleg avtorice in avtorja članka – predstavljala predvsem skupina študentk in enega študenta socialne pedagogike, od katerih se je predvsem ena študentka v terenskem delu močneje angažirala. V času projekta so k njemu v večji meri prispevale še nekatere delavke/delavci organizacij, ki so posredovali stike, nudili za terensko delo pomembne informacije in pomagali osmišljati spoznanja. Na koncu prvega leta raziskovanja se je začela oblikovati dodatna skupina sodelavcev, ki imajo sedaj formalno vlogo uredniškega odbora časopisa.

O terenskem delu so se zbirali različni dokumenti. Terenski delavci – študentje – so o svojem delu pisali refleksije ter oblikovali zaključne izdelke in zapise življenjskih zgodb brezdomcev. Tudi o terenskem delu, ki je potekalo mimo obveznosti študentov, so se sistematično vodili in shranjevali zapisi, večinoma v obliki anekdotskih zapisov, včasih kot prepisi SMS-sporočil, ki jih je bilo kar veliko, ter nekajkrat kot dobesedno prepisani zvočni zapisi individualnih ali skupinskih pogovorov.

Skozi vse leto je potekalo sprotno evalviranje dejavnosti. Lahko bi rekli, da je med udeleženci projekta, ki niso bili brezdomci, stalno potekala nekakšna spontana evalvacija, saj smo se velikokrat pogovarjali o tem, kaj se dogaja. Organizirana so bila tudi tri formalna evalvacijska srečanja, od tega enkrat na koncu projekta s skupino brezdomcev. Na osnovi teh oblik sprotnega in formalnega evalviranja so se oblikovale odločitve o nadaljnjih korakih razvoja projekta, in na njihovi osnovi je napisano tudi nadaljevanje tega članka.

4 Rezultati prvega cikla (leta) raziskovanja

4.1 Vstop na teren

Vstop na teren je bil povezan s pedagoškimi dejavnostmi na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. V študijskem letu 2004/2005 je v 3. letniku študija socialne pedagogike potekal izbirni predmet na temo dela z brezdomci, pri drugem predmetu pa si je druga skupina študentov za svoj seminarski projekt izbrala projekt preživetja 24 ur z brezdomci – na ulici. Posebnost tega projekta je bila v njegovem glavnem namenu – približati se brezdomcem v njihovem življenjskem okolju, spoznati njihov način življenja in ga celo za kratek čas izkusiti. Že pred samo izvedbo projekta se je začelo raziskovanje terena, spoznavanje in obiskovanje brezdomcev na različnih lokacijah v Ljubljani v manjših skupinah ali individualno ter izrisovanje zemljevida ljubljanskih brezdomcev. *24 ur* se je zgodilo 2. decembra 2004 in je s seboj prineslo intenzivne izkušnje ter mnogo zagona za nadaljevanje takega dela. Ti dogodki so predstavljali začetek našega terenskega dela.

Od oktobra 2004 pa tja do maja 2005 je potekalo tudi povezovanje

Slika 2: Vhod v brezdomsko prenočišče.

z ustanovami in organizacijami, ki delujejo na področju brezdomstva pri nas, ter spoznavanje njihovega delovanja. Preko celega študijskega leta je poleg spoznavanja ustanov potekalo navezovanje stikov z brezdomci; deloma v okviru študijskega procesa in deloma v okviru obeh omenjenih raziskovalnih nalog. Stike z brezdomci smo navezovali s terenskim delom, torej z vstopanjem v njihovo življenjsko okolje in z vzpostavljanjem zaupnega odnosa z njimi preko pogovorov ali drugačnih formatov druženja. Za navezovanje stikov smo tako študentke in študentje kot terenski delavci uporabljali tudi prostore različnih organizacij za brezdomce, obe zavetišči, Karitas, razdeljevalnice hrane in podobne.⁸

Preko terenskega dela in obiskovanja ustanov se je tako med delavci v ustanovah kot tudi med brezdomci začela širiti vest o reviji, v kateri bi bili objavljeni njihovi prispevki in ki bi jo lahko tudi sami prodajali na ulici. Ustanove, ki se ukvarjajo z brezdomci, so bile za naš projekt seveda pomembne, saj nam je sodelovanje z njimi pomagalo pri vzpostavljanju stikov z brezdomci, pri iskanju tistih brezdomcev, ki kaj ustvarjajo ali kažejo do tega veselje,⁹ pri spoznavanju terena ter kasneje tudi pri distribuciji revije. Druženje z brezdomci na terenu je obrodilo sadove v obliki njihovih prispevkov za bodočo (prvo, poskusno) številko revije in v vzpostavitvi nekaterih zaupnih odnosov med nami, terenskimi delavci na eni strani ter njimi, brezdomci na drugi, pa tudi v posledičnem zabrisovanju na videz neprehodne meje med našim in njihovim svetom.

4.2 Izid poskusne številke časopisa

Do maja 2005 se je nabralo dovolj gradiva za izdajo prve, poskusne številke revije oz. časopisa. Z več brezdomci smo v različnih podskupinah razpravljali o množtvu predlaganih naslovov časopisa in se na koncu odločili za naslov *Kralji ulice*. V dogovoru s predstavniki strokovnih organizacij smo se odločili, da bo cena revije 200 SIT.

Do začetka junija smo uredili vse potrebno v zvezi z revijo in

⁸ Prvi stik z dvema, za prvo številko precej pomembnima brezdomcema sta avtorja članka vzpostavila, ko sta v eni od organizacij neko popoldne strigla brezdomce.

⁹ Za tovrstno pomoč se še posebej zahvaljujemo Alenki Ugrin Vatovec, Borisu Koscu in Maji Vižintin.

začetkom njene prodaje ter 8. junija začeli s prodajo prve, poskusne številke. Prvi dan prodaje smo obeležili s postavitvijo stojnice v centru Ljubljane. Na voljo je bilo 600 izvodov revije. Delili smo jih na stojnici, kjer so jih tisti brezdomci, ki so se želeli preizkusiti kot ulični prodajalci, lahko prevzemali. Revije so prodajali izključno oni sami; če so se ljudje obračali na nas in želeli od nas kupiti revijo, smo jih napotili na najbližjega brezdomca prodajalca. Vsakdo je prvih 10 izvodov lahko prejel brezplačno, za nadaljnje izvode pa je moral plačati po 50 SIT na izvod. Ko so brezdomci prevzeli izvode, so se evidentirali na seznam, se seznanili s pravili prodaje (*Pravila prodaje revije Kralji ulice – obveze in pravice prodajalca*), se pod ta dokument podpisali in prejeli potrdilo, da so vključeni v projekt kot ulični prodajalci, po želji pa še priponko s svojim imenom. S podpisom te simbolične pogodbe se je vzpostavila večja mera zavezanosti, pa tudi varnosti zaradi transparentnosti in jasnosti pravil. Snovalci projekta smo s tem želeli preprečiti morebitne nevednosti, povezane z negotovostjo, ki jo pomeni prvi poskus take prodaje.

S prejetimi izvodi so prodajalci zasedli različne lokacije. Nekateri so prodajali v bližini stojnice, drugi so se odpravili na svojo standardno "žicarsko" lokacijo, zelo priljubljena lokacija prvega dne je bil tudi parlament. Nekateri so revije zgolj prevzeli in si jih shranili za naslednje dni, prvi dan pa so raje delili z nami na stojnici.

Dogajanje na stojnici je bilo v tem prvem dnevu prodaje zelo živahno in navdušujoče. S študentkami socialne pedagogike smo delili promocijska gradiva, se pogovarjali s prodajalci in mimoidočimi, delili osvežilni napitek ipd. Z nami so bili ali pa so nas obiskali tudi nekateri predstavniki ustanov, ki se srečujejo in delajo z brezdomci, npr. Stigme, Areala, zavetišča na Poljanski, Socialne ambulante, Rdečega križa in drugih.

Prodajo je otvorila ljubljanska županja Danica Simšič, pridružili so se nam še podžupan in drugi predstavniki oz. predstavnice ljubljanske mestne občine, dogodek pa je požel tudi veliko medijsko zanimanje. Novinarji so se pogovarjali z nami, idejnimi snovatelji revije, zelo zanimivi zanje pa so bili tudi prodajalci revije, brezdomci.

Na stojnici smo imeli tudi knjigo vtisov in škatlo, ki je vabila

ljudi, naj napišejo ali narišejo kakšen prispevek za naslednjo številko. V škatlo ni padel noben prispevek razen denarnega, po čemer smo sklepali, da predstavniki širše javnosti raje prispevajo finančno kot s svojimi idejami. V nasprotju s tem pa je k stojnici pristopilo kar nekaj brezdomcev s svojimi idejami o nadaljevanju projekta, mnogi so obljubili ali napovedali svoje prispevke za naslednjo številko, čutiti je bilo, da se ustvarjajo pozitivna pričakovanja, in predvsem, da so v reviji Kralji ulice uvideli prostor zase, areno, kjer bi se lahko izrazili in uveljavili, projekt, h kateremu bi se lahko priključili. Prodajalci so prvi dan prodali od 10 do 50 revij. Od 36 prodajalcev, ki so se v prodajo vključili prvi dan, se je po dodatnih 10 ali več izvodov vrnilo 14 posameznikov in posameznic. Nekateri so se po izvode vrnili, vendar revij tedaj ni bilo več, saj so že v nekaj urah pošle. Nekoliko revij je naša “mobilna enota” odnesla še na drugo lokacijo, kjer se prav tako zadržujejo brezdomci, in tako omogočila tudi nekaterim izmed tistih, ki niso bili ob pravem času na pravem mestu, vključitev v prodajo.

V prodajo se je že prvi dan priključila tudi večina brezdomcev, ki so tako ali drugače sodelovali pri ustvarjanju revije – pravzaprav vsi z izjemo dveh posameznikov. Od teh se je en posameznik v vmesnem času vrnil domov ter prenehal z uporabo droge, ki je bila tesno povezana z njegovim bivanjem na ulici, druga posameznica pa je bila odsotna oz. je nismo uspeli obvestiti oz. poiskati. Ta posameznica, ena redkih ženskih sodelavk iz vrst brezdomcev v tedanjem času, se je ob ponatisu prav tako pridružila prodaji. Novica o reviji se je med brezdomci hitro razširila, poleg kontinuiranega informiranja s strani terenskih delavcev in študentk pa je dobro potekalo tudi vrstniško informiranje, torej informiranje med njimi samimi.

4.3 Ponatis revije

Ker so do poznih popoldanskih ur revije pošle, smo se na kraju samem odločili za ponatis in tudi že začeli obveščati tako prodajalce kot kupce, da lahko v nekaj dneh pričakujejo nove izvode. Odločili smo se za dodatnih 1000 izvodov.

Distribucijo le-teh smo iz praktičnih in načelnih razlogov prenesli na ustanove, ki se z brezdomci srečujejo dnevno. Čez nekaj dni smo razdelili revije med naslednje ustanove: Zavetišče za brezdomce, Zavetišče za brezdomne užívalce nedovoljenih drog (Areal), Dnevni

center za uživalce nedovoljenih drog Stigma, Socialna ambulanta, Rdeči križ ter DrogArt. V vsaki od teh ustanov smo imeli izbrano kontaktno osebo, ki smo ji predali list za evidenco in ji prepustili finančne zadeve. Na dnevnem centru Stigma in v obeh zavetiščih so revije še isti dan pošle. Druge ustanove bodisi brezdomcem niso tako priročne oz. jih ne obiskujejo tako pogosto bodisi jih ne poznajo. Rdeči križ na primer ima sedež na Viču in je za brezdomce odprt enkrat tedensko, tako da zanje ni "dnevna postaja", čeprav se vsi brezdomci ne zadržujejo v centru Ljubljane, pač pa so nekateri od njih tudi na Viču, v Šiški ali drugod. Iz Socialne ambulante so nekaj revij predali Zavetišču na Poljanski. Ker je bilo povpraševanje tako s strani prodajalcev kot tudi potencialnih kupcev zelo veliko, smo se odločili še za drugi ponatis – še dodatnih 1000 izvodov. Teh 1000 izvodov smo razdelili med omenjene tri ustanove, kjer so jih prodajalci v največji meri prevzemali – obe zavetišči in dnevni center Stigma.

Tudi drugih 1000 izvodov je zelo hitro pošlo. V veliki meri so se pri prodaji organizirali brezdomci, ki bivajo v zavetišču na Poljanski in veliko časa preživijo v parku na Ambroževem trgu.

Slika 3: Dva prodajalca iz skupine z Ambroževega trga.

So skupina petih moških različnih starosti. Prevzeli so večje število revij, jih skupaj prodajali in imeli pri tem velik uspeh. Odločili so se svoj uspeh okronati še s posebno akcijo, zato so podarili del svojega zaslužka (15.000 SIT) za izgradnjo nove pediatrične klinike. Prilagamo SMS-sporočilo predstavnika prodajalcev z Ambroževega trga, v katerem so predstavili svojo zamisel in hkrati željo po tem, da bi se prodaja nadaljevala:

Če lahko dobimo 300 komadov, podarimo 15.000 SIT za pediatrično kliniko. Pokliči. A.
(SMS-sporočilo avtorici članka, 14. junij 2005)

Sporočilo je bilo poslano v času med obema ponatisoma, ko so novopečeni prodajalci v negotovosti čakali na nove izvode, ki bi jim napolnili čas in prinesli zaslužek. Po zaključeni prodaji smo raziskovalci zbrali evidence in pobrali denar, vložke prodajalcev po 50 SIT na revijo. S tem denarjem smo deloma lahko povrnili stroške tiska. Evidence so pokazale, da se je v prodajo vključilo: v zavetišču na Poljanski 18 različnih prodajalcev, na Stigmi 17 prodajalcev, v Zavetišču za brezdomne uživalce nedovoljenih drog 4 prodajalci, v Socialni ambulanti ter na DrogArtu po en prodajalec/prodajalka, v Rdečem križu pa revij (sicer so jih prevzeli le 50) do začetka septembra prodajalcem še niso predali zaradi drugih aktivnosti kontaktne osebe oz. počitniškega časa. Po sedanjih evidencah (dobljene so vse razen od Rdečega križa) se je v prodajo vključilo vsega skupaj 62 brezdomcev.

4.4 Evaluacija prodajanja

Po končanem prvem letu raziskovanja (ki je sovpadalo s šolskim letom oz. z obdobjem od vstopa na teren do tretjega natisa poskusne številke revije Kralji ulice) smo raziskovalci opravljali evalvacijo. To pomeni, da smo se s prodajalci, pa tudi z drugimi vključenimi v projekt (ključnimi osebami iz organizacij, kupci revije in predstavnikom ljubljanske policije), pogovarjali o izkušnjah. Z že prej omenjeno skupino prodajalcev iz Ambroževega trga smo opravili bolj sistematično skupinsko snemano evalvacijo v prostorih Zavetišča na Poljanski, ostale evalvacije pa so bile opravljene bolj neformalno, z zbiranjem povratnih informacij na terenu.

Izkušnje prodajalcev so bile zelo intenzivne in pozitivne, vsaj tiste, ki so jih delili z nami. O negativnih izkušnjah pri prodaji revije ni poročal nihče. Kupci so po besedah brezdomcev in po naših lastnih opažanjih revijo sprejeli z navdušenjem. Pozitivne izkušnje brezdomcev so bile povezane s tem, da so se preko revije, ki so jo prodajali, predstavljali ljudem, nekateri od njih so se lahko postavili tudi s svojim prispevkom ali s svojo sliko, objavljeno v reviji, ter s tem izrazili svojo še večjo participacijo in osebno vpletenost v projekt kot le v vlogi prodajalca. Tudi če se prodajalci niso mogli predstaviti kot avtorji prispevkov, objavljenih v reviji, je k občutku njihove identifikacije s "Kralji ulice" (poleg naslova samega) doprineslo dejstvo, da so nekoga, čigar zgodba ali slika je bila objavljena v reviji, osebno poznali.

4.5 Sodelovanje z organizacijami

Sodelovanje s strokovnimi organizacijami na področju brezdomstva je bilo za projekt prvenstvene pomembnosti. Te organizacije so nam odpirale posebna vrata za vstop na teren, posredovala stike z brezdomci ter pomenile možno in primerno mesto distribucije časopisa Kralji ulice. S predstavniki vseh relevantnih ljubljanskih organizacij na področju brezdomstva smo se po večkrat sestali; stiki so bili večinoma individualni, manjkrat skupinski oz. formalni. S strani teh organizacij samo v prvem letu raziskovanja čutili samo podporo; sodelovanje je bilo – kar se našega projekta tiče – optimalno.

4.6 Odzivi medijev

Medijsko polje se je na izid prve brezdomske revije pri nas intenzivno odzvalo. Njihovi odzivi so bili korektni (niso izkrivljali dejstev, na kar smo tisti, ki smo komunicirali z njimi, tudi izrecno pazili) in v veliki večini primerov spodbudni. Ustvarjalci revije smo medijske odzive spodbudili z organizacijo tiskovne konference pred izidom prve številke, nekateri mediji pa so bili tako zainteresirani za novico, da so se želeli o tem z nami pogovarjati že pred tiskovno konferenco. Vse to je vplivalo na zelo dobro seznanjenost ljudi s projektom in na to, da je bilo povpraševanje po reviji veliko. Sklenili bi lahko, da je bilo povpraševanje po njej v končni fazi večje od ponudbe, na kar se bomo v prihodnje odzvali z večjo naklado in

tudi s širitvijo revije še po drugih slovenskih mestih. Na otvoritveni dogodek je namreč prišlo nekaj ljudi, ki so rekli, da so se po svoj izvod revije posebej za to pripeljali iz drugih krajev Slovenije.

Mediji so novico o Kraljih ulice pospremili z naslovi, kot je tale: *Do denarja brez “žicanja” (Prvi cestni časopis)* in s podnaslovi *Pri pripravi Kraljev ulice so sodelovali brezdomci, ki bodo revijo tudi prodajali – Za vpogled javnosti v pogosto prezrto temo* (Gorazd Utenkar, Delo, 7. junij, 2005); v Večeru pa je bil objavljen prispevek z naslovom *Kralji ulice ne potrebujejo nasvetov, le nekaj drobiža* in s podnaslovi *V Ljubljani je konkurenca med brezdomci največja, vendar so jim meščani naklonjeni – Je brezdomstvo izbran način življenja – Mladi si hitreje najdejo streho nad glavo – Mimoidoči so najbolj radodarni v popoldanskih urah do starejših in slabo oblečenih* (Iztok Šori, Večer, 5. avgust 2005). Omenjena prispevka predstavljata tudi časovni objem medijskih odzivov; prvi je eden prvih objavljenih, drugi pa eden izmed zadnjih medijskih odzivov na poskusno številko brezdomske revije. Kot zanimivost naj omenimo še, da so medijskim odzivom zelo radi sledili tudi brezdomci sami, če so le imeli to možnost, so se o odzivih med seboj obveščali in

Slika 4: Medijska pozornost ob prvem prodanem izvodu.

jih zbirali, poleg tega pa so postali tudi sami medijsko na nov način zanimivi, zato so se predvsem na televiziji, pa tudi v časopisih s svojimi zgodbami v tem obdobju relativno pogosto pojavljali. V medijih so jih tako lahko zasledili tudi njihovi svojci ali znanci, kar je sprožilo različne odzive; od zelo pozitivnih – nekemu so v cerkvi, ki jo obiskuje, ponudili pomoč pri iskanju stanovanja, ko so preko televizije izvedeli, da je brezdomec – do bolj konfliktnih, ko so nekemu brezdomcu osramočeni starši pripeljali še zadnje njegove stvari iz stanovanja in jih vrgli pred njega na cesto, potem ko so ga videli na televiziji, kako pripoveduje o svojem življenju.

4.7 Skupnostni vidik projekta

Projekt vseskozi ni bil usmerjen le v ranljivo skupino brezdomcev samih, pač pa je bil usmerjen v celotno skupnost. Bil je uspešen poskus vzpostavljanja komunikacije brezdomcev s širšo javnostjo preko sodelovanja pri reviji in njene prodaje ter poskus njihovega konstruktivnega vključevanja v širšo javnost. Po odzivih sodeč jim je tako sodelovanje pri ustvarjanju revije kot tudi pri njeni prodaji prineslo veliko pozitivnih izkušenj in povratnih informacij o tem, da so drugim zanimivi, da je soljudem – mimoidočim – mar zanje ter da lahko tudi oni ljudem nekaj dajo ali pokažejo. Dobili so torej izkušnjo, da je mogoče na družbeno sprejemljiv način priti do nekaj denarja in da so vključeni v – s strani širše skupnosti – tako dobro sprejet projekt. Njihova aktivnost je bila tako s strani širše javnosti kot tudi medijev, kot že rečeno, toplo pozdravljena. Ljudje so bilo navdušeni nad tem, da imajo brezdomci sedaj svojo revijo, v kateri se predstavljajo, in da namesto prosjačenja za denar v zameno za 200 tolarjev tudi sami nekaj ponudijo. Po izkušnjah mnogih prodajalcev so bili ljudje tega tako veseli, da so jim pogosto odšteli tudi več kot le 200 SIT.

Za ilustracijo navajamo vtise nekaterih ljudi, ki so se vpisali v knjigo vtisov na 1. dan prodaje:

Poznava se z ljudmi, ki so na slikah, tematika nama je blizu, naju obdaja v življenju vsak dan. Zdi se nama super, da so se ljudje, ki živijo 'normalno', preskrbljeno življenje, spomnili na nas in pogledali tudi naš pogled na življenje. Akcija je super in vesela sva, da obstajajo taki ljudje, ki se

ne bojijo različnosti. Saj smo vsi ljudje!

Tomaz in Tanja

Brez dvoma lep projekt, ki lahko nakaže pozitivne smernice, kaj se da doseči s poštenim delom in pravilnim dostopom do ljudi.

Zvezdan

Zelo pozitiven in komunikativen projekt časopisa in veliko zanimivih reči sam povedat je treba pa najbrž kaj odneseš in se naučiš ...

Peter

4.8 Po izidu prve številke časopisa

Ko je zaloga poskusne številke (vsi trije natisi) dokončno pošla, se je naše delo nadaljevalo. Ulični prodajalci, zainteresirana širša javnost in mediji pa so se zanimali za bodočnost revije in povpraševali za naslednjo številko. Nekaj izrazov velikega povpraševanja po novih izvodih s strani prodajalcev izdajajo spodnje besede (SMS-sporočila, poslana urednici, pošiljatelj je predstavnik ekipe prodajalcev z Ambroževega trga):

Gospodična Špelca ali mi lahko javiš koliko se jih da dobiti danes in kateri čas. A.

(SMS-sporočilo avtorici članka, 13. junij 2005)

A ti je mogoče kaj ostalo. ČE SI KJE V BLIŽINI PRIPELJI NA AMBROŽA. ZMANJKALO. A

(SMS-sporočilo avtorici članka, 13. junij 2005)

Špelca danes smo v 2 urah prodali 90 izvodov. Ali imaš še kaj?

(SMS-sporočilo avtorici članka, 28. junij 2005)

V zavetišču se nahaja 8.500 SIT. Cajngou pa seveda ni več. Čakamo nova navodila. LP NAJPRIDNEJŠI...

(SMS-sporočilo avtorici članka, 28. junij 2005)

Nekaj te energije smo uspeli zaježiti v prizadevanja za uresničitev naslednje številke, in prodajalec, katerega besede so zapisane zgoraj, aktivno sodeluje pri nabiranju prispevkov širšega kroga brezdomcev

za naslednjo številko.

V začetku septembra 2005 smo ustanovili društvo Kralji ulice in oblikujemo ekipo, ki bo v njem aktivna. Združujemo kompetence terenskega, organizacijskega, uredniškega, pedagoškega, socialnega in marketinškega delovanja. Pripravljamo novo številko revije, se ukvarjamo z novimi dilemam in smo pripravljeni na nove izzive. Naši cilji za bližnjo prihodnost so k sodelovanju pri reviji privabiti vse več brezdomcev – tako piscev oz. druge vrste ustvarjalcev kot tudi prodajalcev – in z njimi vzpostaviti odnose, preko katerih se odpirajo možnosti za spoznavanje, medsebojno vplivanje in spreminjanje.

4.9 Značilnosti terenskega dela

Opisani projekt je združil in angažiral veliko število ljudi, brezdomcev, strokovnjakov, študentk in študentov, raziskovalcev, medijev ter drugih posameznikov. Od začetka do konca prvega leta raziskovanj in v največjem obsegu pa smo se pri projektu angažirali trije posamezniki kot terenski delavci – avtorja tega prispevka in ena študentka. Naše pomembno vodilo pri projektu je bilo kontinuirano in neprekinjeno terensko delo, preko katerega smo s sodelujočimi brezdomci navezovali stike in tako vzpostavljali mreže sodelujočih, gradili vzajemno zaupanje ter pridobivali izdelke za revijo. Terensko delo je potekalo od oktobra 2004 pa vse do izida revije, nadaljuje pa se tudi še po tem. Najbolj koncentrirano je bilo terensko delo v času zbiranja prispevkov za prvo revijo in informiranja brezdomcev o projektu, torej od aprila do junija 2005. Od konca meseca marca pa do 8. junija – do izida revije – smo omenjeni trije terenski delavci opravili skupaj 134 ur (93 + 25 + 16) neposrednega terenskega dela (ki ga je spremljalo še več ur pripravljalnega in intervizijskega dela). Poleg tega je bilo dosti časa posvečenega stikom z organizacijami, organiziranju izida revije, urejanju terenskih zapiskov in obdelovanju gradiv.

Neposredno terensko delo je bilo namenjeno navezovanju stikov z ljudmi in druženju z njimi. Druženje je bilo usmerjeno v pogovore o njihovem življenju ter o tem, na kakšen način bi se želeli predstaviti v reviji. Zajemalo je tudi pogovor o konceptu revije in delo na prispevkih sodelujočih posameznikov. Izbiro, kaj bi želeli prispevati, smo v čim večji meri prepustili njim samim, v njihovi

odločitvi pa smo jih spodbujali in opolnomočali. Prispevke smo v reviji tudi objavili v čim bolj nespremenjeni obliki, če smo karkoli spreminjali, pa smo to praviloma naredili v dogovoru z njimi kot avtorji. Tudi odločitev glede tega, kako se bodo pod svoj prispevek podpisali, je bila v celoti prepuščena njim; zanimivo pri tem pa je, da se je od tedaj pa do danes, ko je pred izidom druga številka, mnogo več avtorjev začelo odločati, da se podpišejo s polnim imenom in priimkom in se torej pokažejo, izrazijo. Po tem bi lahko sklepali, da so brezdomci uvideli objavlanje v reviji kot dejanje, ki jih lahko pozitivno promovira, in so se pripravljani kot “Kralji ulice” predstavljati s ponosom. Pri oblikovanju svojih prispevkov so brezdomci potrebovali in iskali več ali manj vodenja in usmerjanja oz. bili nekateri bolj in drugi manj samoiniciativni. Z vsakim posameznikom smo tudi pregledovali celoten nabor gradiv za revijo in jih na nek način pritegnili k sodelovanju pri uredniškem delu. Na ta način smo pri njih razvijali občutek lastništva oz. vključenosti v projekt revije, ki se je izkazal za zelo koristnega tudi pri prodaji.

Študentke in študentje socialne pedagogike, vključeni v izbirni predmet delo z brezdomci, so v reviji predstavili delček svojega celoletnega dela pri predmetu. Pogosto je bila to zgodba, ki jo je z njimi delil brezdomec, oz. izkušnja, ki so jo v stiku z brezdomci pridobili. Na nek način so bile študentke in študentje tako glasniki “svojega” brezdomca, človeka, s katerim so se “za nalogo” pogovarjali, saj so njegovo zgodbo poslušali, jo zapisali in, če je bilo to v skladu z brezdomčevo željo, potem objavili v reviji in brezdomca ali brezdomko povabili k prodaji.

Projekt revije nam je kot raziskovalcem, socialnim pedagogom oz. strokovnjakom, ki se zanimamo za brezdomce, omogočil mnoge edinstvene možnosti spoznavanja ljudi na terenu in gojenja odnosa z njimi preko skupne delovne naloge – oblikovanja revije o njihovem življenju. Odprle so se nam mnoge nove možnosti terenskega dela in projekti, ki bi jih skupaj z brezdomci še lahko izvedli. Pri tem je zanimivo, da smo prišli do idej za projekte, ki jih ne mi sami, ne oni sami ne bi tako zlahka uresničili, očitno pa jih lahko uresničimo z združenimi močmi.

4.10 Ilustrativna zgodba oz. kronologija stikov z enim od brezdomcev

Preko dela na projektu smo raziskovalci spoznali mnogo ljudi, lahko bi jih poimenovali "terenski eksperti", saj so nas naučili mnogo stvari o življenju na ulici ter z nami delili svoje življenjske zgodbe in izkušnje. Za ilustracijo bova opisala zgodbo enega od takih terenskih ekspertov oz. kronologijo našega srečevanja z njim.

V okviru že prej omenjenega študentskega projekta 24 ur smo s skupino šestih študentk in enega študenta srečali kar nekaj brezdomcev, nekatere od njih pa smo imeli priložnost tudi bolje spoznati. Največ časa smo preživeli z enim od njih, h kateremu nas je pripeljal drugi brezdomec v upanju, da nam bo ta lahko pomagal pri iskanju prenočišča. V zgodnji večerni uri nas je peljal v brezdomsko bazo¹⁰ in odšel pogledat, ali v njej že kdo spi. Čakali smo pri oknu, skozi katerega sta se kmalu oba vrnila; naš prvi vodič je odšel po svoje, pred nami pa je stal naš novi "ulični vodič" Ado (ime je izmišljeno). Izmenjali smo nekaj besed, se mu predstavili, kdo smo in kaj želimo, ter potem skupaj odšli na sprehod po mestu, saj v bazi ni bilo zadosti prostora, da bi lahko v njej vsi prespali. Pogovarjali smo se, igrali in počasi spoznavali.

Čez nekaj časa, ko smo drug o drugem že razvili nek občutek, se je naš gostitelj spomnil, da bi nas lahko odpeljal v neko drugo bazo, v kateri je morda več prostora; vendarle nismo bili majhna skupina. V tej drugi bazi je spal le en brezdomec, vzmetnic pa je bilo k sreči kar dovolj, da bi se nas lahko nanje stisnilo vseh devet. Ko smo prišli v to bazo, smo si prižgali svečo in se še kar nekaj časa pogovarjali. Za nas je bilo vse novo. Uporabljene igle po tleh, vse polno smeti, žulji na Adovih nogah, ki si jih je razkuževal z ognjem, stare obleke v omari, s katerimi smo se lahko nekoliko obložili, ko smo si delali ležišča. Ko smo prišli v sobo, smo le stali in gledali, Ado pa je rekel: »No, kaj je zdaj. Ne bom vam menda jaz postelje pripravljaj!«

Opozoril nas je na to, da nas morda ponoči dvignejo pokonci varnostniki, da bomo morali zapustiti bazo, potem, ko ti odidejo, pa se bomo lahko vanjo spet vrnili. Ravno ko smo po dolgem času drug

¹⁰ "Baza" je izraz za skrit prostor, kjer brezdomci prenočujejo. To so lahko zapuščene ali podrte hiše in podobni, javnosti odmaknjeni prostori.

za drugim pozaprli oči in zaspali, so res potrkali varnostniki. Niti pogledali nas niso, le rekli so, da moramo ven. Prav kot nam je Ado že prej napovedal, smo zapustili bazo, počakali, da se odpeljejo, in se vrnili, da bi spali naprej. Za mnoge od nas je bilo drugič težje ponovno zaspati, saj se je že približevalo jutro in z njim večji mraz. Čeprav smo bili oblečeni po Adovih besedah neverjetno toplo, nas je zeblo in nekateri od nas so se dvignili že zelo zgodaj zjutraj. V bližini baze je bila neka javna ustanova, kamor smo, navajeni ugodja in udobja, šli “opravit jutranjo toaleta”, še preden sta se zbudila zadnja iz naših vrst, Urša in Ado. Vsi skupaj smo se spet dobili pred bazo. Drugi brezdomec, ki je spal, ko smo prišli, in se ni zbudil niti, ko so prišli varnostniki, je enako trdno spal pokrit s svojo preluknjano odejo preko glave. Pustili smo ga v bazi in šli.

Na poti proti dnevnem centru Stigma, kar je bila Adeva vsakodnevna dopoldanska pot, smo lačni pozvonili pri profesorju skupine študentov, naj nam vrže dol kaj hrane, on pa nas je vse skupaj povabil na zajtrk, kjer smo na toplem lahko izmenjali vtise o pravkar preživeti noči. Ta profesor nam je, predno smo odšli, vsem skupaj ponudil idejo snemanja filma o Adevem življenju. Ado je rekel, da ga to zanima, a to je bil šele začetek našega znanstva in druženja. Predstavili smo mu tudi idejo revije in ga povprašali, kaj si misli o njej. Njegovo mnenje je bilo, da bi ljudje to revijo z veseljem prodajali; tudi on sam.

Počasi smo se razkropili, nekaj študentk, Ado in avtorica tega prispevka pa smo skupaj odšli proti centru mesta, proti Stigmi. Na poti smo srečali terensko delavko projekta Stigma, Majo, in nekaj uporabnikov. Povedali smo jim o svojih nočnih dogodivščinah. Eden od uporabnikov je Adu stisnil v roke nekaj denarja, češ v imenu vseh klošarjev; za zahvalo, ker nam je ravno on pomagal. Potem smo se za tisti dan počasi razšli, a želeli smo ohraniti stike, saj je bil vsak stik s posameznikom “s ceste” za nas izredno dragocen. Ada smo ob neki priložnosti povabili k nam na fakulteto, da bi se udeležil nekega prednovoletnega kulturnega dogodka, ki so ga študentje prirejali. Rekel je, da bo prišel, a ga ni bilo.

Stike z Adom smo nekaj časa iskali, zanj smo se zanimali tudi preko Stigme, a je bilo zaradi narave njegovega življenja na ulici in neprestanega dela (pehanja za denarjem), ki mu ga je nalagala tedanja odvisnost od droge, težko ponovno vzpostaviti oz. ohraniti že navezane stike z njim.

Avtorica tega prispevka sem kot terenska delavka v tem obdobju veliko časa preživela na ulici. Ada sem naslednjič nepričakovano srečala neke povsem drugje, in sicer čez dober mesec dni na boljšem trgu, kjer me je nagovoril in sva skupaj spila kavo. Pogovarjala sva se o njegovem življenju v vmesnem času in izmenjala telefonski številki (takrat je izjemoma imel telefon, kar pa ni trajalo dolgo). Po ponovnem daljšem premoru sem ga naslednjič sredi aprila 2005 srečala v centru mesta in ga povabila na ogled filma, na katerega sem bila namenjena. Po filmu sem ga povabila še na delavnico cirkuške pedagogike, kamor se mi je prav tako pridružil. Po delavnici, v katero se je aktivno in z zanimanjem vključil, sva se iz Bežigrada sprehodila peš proti centru, po poti pa sva se pogovarjala o tem, kaj vse sva v času, odkar se nismo videli, doživela in predvsem o njegovih aktualnih problemih. Odzvala sem se na njegov interes, da bi sodeloval pri nastajanju revije, in ga povabila, naj se v ponedeljek (pet dni kasneje) pridruži sestanku, ki ga imamo s študentkami in študentom v zvezi z revijo. Kot "terenski ekspert" mi je predstavljal dobrodošlo zvezo in potencialno pomoč pri razvijanju tedaj še ne tako zelo razvite mreže sodelavcev iz vrst brezdomcev. Zmenila sva se, da se dobiva na Bavarskem dvoru ob določeni uri. Naslednji dan je Ado srečal Uršo (študentko in terensko delavko) in ji potrdil, da v ponedeljek pride. V ponedeljek ga ni bilo ob dogovorjenem času na dogovorjeno mesto.

Čez nekaj časa sva se ponovno srečala na čistilni akciji uporabljenih igel, ki jo je organizirala Stigma (22. april 2005). Po akciji sva se pogovarjala o tem, kaj se mu v zadnjem času v življenju dogaja, potem pa smo skupaj odšli na piknik, ki so ga organizirali uporabniki projekta Stigma. Na pikniku sva načela tudi pogovor o reviji. Ado je prebral in komentiral tekste, ki sem jih imela že izbrane in sem jih vselej nosila s seboj na teren. Dogovorila sva se, da posnameva na diktafon njegovo življenjsko zgodbo in izbereva kak izsek iz te pripovedi za revijo.

Čez nekaj dni sva bila zmenjena pred Stigmo. Tedaj je z njim prišlo še njegovo tedanje dekle Lina (ime je izmišljeno), ki se mu je pravkar pridružila v Ljubljani. Tudi ona je bila navdušena nad sodelovanjem pri reviji (o njej jo je informiral Ado) in je nekaj svojih izdelkov že prinesla na to prvo srečanje. Skupaj s terensko delavko Majo in še z enim uporabnikom Stigme, smo se Ado, Lina in jaz še isti dan odpravili na delo – fotografirat ulično življenje z namenom

zbrati fotografije za revijo, ki nam jih je takrat še primanjkovalo. Začel se je poldnevni izlet po mestu, po bazah in drugih brezdomskih postojankah ter dokumentiranje vsega tega, ob tem pa medsebojno spoznavanje.

Ado in Lina sta tedaj živela v za nekaj mesecev (mislim, da za tri) najeti sobici na robu Ljubljane in imela načrt odvajanja od heroina. Tudi najeta sobica je bila del načrta odvajanja (da bi manj časa preživela v samem centru), privoščila pa sta si jo lahko le tako, da sta združila svoji socialni podpori.

Že naslednji dan smo se dobil popoldne in šli zvečer skupaj na cirkuško delavnico, ki jo je Ado že poznal, Lina pa še ne, in jo je stvar zanimala. Tam je Ado srečal Bojana, ki je bil snovalec ideje o filmu. Idejo sta obnovila. Naslednji dan smo se Lina, Ado in jaz spet dobili ter snemali pogovore o njunih življenjih. Sedeli smo ob Ljubljanci, pili sok in se v dvojicah pogovarjali, tretji pa je med tem pregledoval že zbrana gradiva za revijo, med katerimi so že bile tudi slike, ki smo jih skupaj posneli. Iz pogovorov smo kasneje izvzeli in oblikovali gradiva za v revijo.

Ado in Lina sta se tedaj želela angažirati v iskanju drugih mladih (svojih vrstnikov), ki bi želeli prav tako povedati svoje zgodbe življenja na ulici. Nekaj tega se je uresničilo.

Čez krajši čas sta se razšla in Lina se je začasno vrnila k svoji družini, ki živi v manjšem kraju na Dolenjskem, kamor sem jo osebno peljala in jo tam nekajkrat obiskala. Čez čas je Lina spet odšla od družine, jaz pa sem z njo začasno izgubila stike. Ado je nadaljeval življenje v za še tisti mesec najeti sobici, ki jo je zaradi sporov z lastnikom še predčasno zapustil in začel ponovno živeti na ulici. Z Adom sva se v tem obdobju večkrat dobila (ponavadi sva se srečala, zgodilo pa se je tudi že, da me je poklical po izposojenem telefonu). Ena od dejavnosti, ki sva se je lotila, je bilo urejanje njegovih dokumentov. Začel je namreč izražati pripravljenost, da bi se rad vključil v program odvajanja od drog. Vozila sva se tudi v Logatec (ime kraja je spremenjeno), kjer sva urejala socialno podporo in druge podobne stvari. Ado je v tem času bival v zavetišču.

Potem, ko se nekaj časa nisva slišala, je po dolgem času poklical, tokrat v težavah. Pravkar je bil izpuščen iz pripora, saj so ju s kolegom policaji ujeli pri kraji avtoradia. Ker mu je grozil zapor, in morda še iz drugih razlogov, se je odločil, da gre domov, k staršem

(ki živijo v okolici Logatca), pri čemer sem ga vzpodbudila in ga tja še isti dan odpeljala. Življenje pri starših je bilo povezano z zahtevo po abstinenci, za katero se je odločil. Še isti dan je začel razmišljati o prihodnosti, začel omenjati srednjo šolo, na katero bi se želel jeseni vpisati. S tem dnem se je začela vzpostavljati moja intenzivnejša povezava s celotno njegovo družino. V tem času so hkrati potekale zadnje faze pred izidom revije. Ado je živel v neke vrste hišnem priporu, kjer je uspešno prestal abstinenco krizo. Začasna prekinitev stikov z zunanjim svetom mu je ustrezala, zaradi tega se tudi začetka prodaje revije ni udeležil, je pa ves čas ostal podporni član celotnega projekta, in ko je bilo za drugi ponatis treba revijo opremiti z nalepkami, smo to naredili on, njegova sestra in jaz – pri njih doma.

Slab mesec po svoji vrnitvi domov je že počasi začel hoditi naokoli in povabljen je bil na cirkuški piknik ob koncu študijskega leta. Ob tej priložnosti, ko je bil po daljšem času za krajši čas sam v centru Ljubljane (medtem ko ga je mama izpustila iz avta in ko je bil zmenjen z avtorico tega prispevka), si je šel nabaviti dozo heroina in torej naredil recidiv. Ker so starši to naslednje jutro opazili, so ga poslali od doma. Po dolgem pogajanju (pri katerem sem bila avtorica tega prispevka prisotna) so mu dovolili ostati oz. mu dali še eno priložnost.

Od tedaj je vse te mesece doma in ne jemlje heroina, se ne drogira, abstiniira. Kmalu si je uredil obiske pri psihiatru, ki ga redno obiskuje. Občasno hodi na sodišče, saj ga bremenijo mnogi "pretekli grehi". Zaradi olajševalnih okoliščin, ki jih predstavlja sedaj urejeno življenje, je dosedanja sojenja prešel srečno. Začel je opravljati fizično delo in se preko Zavoda za zaposlovanje vpisal v šolo, ki se mu pravkar začena. Imamo redne stike in se veliko pogovarjamo o vseh preteklih dogodkih.

* * * * *

To je le ena od osebnih zgodb, ki so se razvijale vzporedno s projektom revije *Kralji ulice* in ki z izdajo poskusne številke tako ali drugače zanimivo časovno sovpadajo. Navedla sva jo za ilustracijo tega, kakšne možnosti so se nam, terenskim delavcem in raziskovalcem preko projekta odpirale in kako so se za kuliso skupnega dela za revijo razvijali odnosi in povezave, ki jih dejstva lahko opišejo bolj suhoparno, za dejstvi pa se skriva mnogo pomembnih strokovnih in človeških izkušenj.

5 Razprava

V prvem letu izvajanja akcijsko raziskovalnega projekta smo razvijali inovativni model dela z brezdomci oz. bolje rečeno model projektnega sodelovanja brezdomcev in strokovnih/prostovoljnih sodelavcev v razvijanju socialno relevantnega in tudi tržno zanimivega izdelka – brezdomskega oz. cestnega časopisa/revije. Skozi proces raziskovanja smo preizkušali/preverjali tri predpostavke, in sicer o možnostih aktivnega sodelovanja brezdomcev, o uspešnem sodelovanju s strokovnimi organizacijami na področju brezdomstva ter o pozitivnem odzivanju javnosti – bodisi predstavljene z mediji in oblikovalci javnosti bodisi neposredno z mimoidočimi posamezniki na cesti.

Proces raziskovanja je tekel v okviru treh faz oz. ciklusov: vstopa na teren, plodnega sodelovanja z vsemi udeleženi ter institucionalizacije projekta izdajanja cestnega časopisa/revije. Te tri faze niso bile tako načrtovane niti ni mogoče govoriti o tem, da bi bile formalno (raz)ločene. Razdelitev procesa na tri faze je v bistvu pedagoške narave oz. pomeni rezultat “vnazajšnje” pojasnitve procesa. Faza institucionalizacije projekta se je začela z uspešno izdajo, promocijo in prodajo prve številke revije, nadaljevala pa se bo lahko s formalno ustanovitvijo pravne osebe, ki bo prevzela nadaljnje izdajanje revije, z ustalitvijo koncepta revije, z oblikovanjem vzorcev socialnopedagoškega dela, povezanega z izdajanjem revije, ter predvsem z oblikovanjem stabilne materialne osnove revije. Ta proces (ki ga lahko vidimo tudi kot naslednjo fazo akcijskega raziskovanja) se je že začel.

Odgovori na tri osnovna zastavljena raziskovalna vprašanja (o sodelovanju z brezdomci, organizacijami in javnostjo) so presenetljivo pozitivni. Med brezdomci smo naleteli na presenetljivo visoko stopnjo sodelovanja, odziv javnosti (in medijev) je bil kar najbolj pozitiven (kot je rekel eden od opazovalcev: »Ljubljana je čakala na to revijo!«), strokovne organizacije pa so nam nudile vso potrebno podporo, čeprav je njihov vložek časa in energije v resnici pomenil prostovoljno delo.

Tako zelo prevladujoče pozitivni vtisi pa so v določeni meri verjetno tudi posledica tega, da je bil projekt tako inovativen in (na neki ravni) socialno sprejemljiv oz. dobrodošel, ter posledica

razmeroma velike stopnje (čeprav v resnici nepričakovane) medijske podpore. Vprašanje je, kako se bo projekt nadaljeval brez tolikšne medijske podpore in brez "avre" novosti.

V tej fazi projekta se nam zastavljajo naslednje dileme / vprašanja:

- Organizacija izdajanja take revije zahteva določeno kritično maso ustvarjalcev revije in tudi njenih kupcev. Območje Ljubljane je morda premajhno, da bi lahko revija preživela samo z delovanjem v tem prostoru. Verjetno bi morala postati vseslovenska revija. Vstop na slovensko tržišče bi zahteval nove in drugačne strategije ustvarjanja in distribucije revije. Vprašanje je, kakšne nove probleme predvsem organizacijske in kulturne narave bi ta širitev prinesla.
- 62 različnih prodajalcev, ki so prvo številko revije prodajali, je na prvi pogled veliko, vendar pa predstavljajo le manjšino vseh brezdomcev v Ljubljani. Že med prodajanjem prve številke revije smo opazili med brezdomci zelo velike razlike v njihovih socialnih spretnostih, socialnih mrežah in drugih sposobnostih, ki so ključno vplivale na uspešnost prodaje. Deloma lahko rečemo, oz. vsaj postavimo predpostavko, da so se v proces prodaje lahko vključili bolj sposobni in morda manj deprivirani brezdomci. To je sicer pojav, ki ga redno opažajo v podobnih projektih in dejavnostih, vendar pa je nekako v nasprotju s temeljnim ciljem, doseči najbolj prikrajšane ali izključene skupine ljudi. Ta vidik bi bilo treba v nadaljevanju projekta skrbno opazovati in preverjati. Dolgoročen prednostni cilj projekta bi moral biti k sodelovanju pri reviji privabiti čim več brezdomcev; tako piscev oz. druge vrste ustvarjalcev kot tudi prodajalcev, in z njimi vzpostaviti odnose, preko katerih se odpirajo možnosti za spoznavanje, medsebojno vplivanje in spreminjanje, ne pa npr. prodati čim več revij.
- Uspešnost prvega leta projekta je tudi plod posebno ugodnih kadrovskih in organizacijskih značilnosti, ki morda niso zlahka ponovljive. Izvajanje projekta je zahtevalo veliko znanj in spretnosti terenskega dela (z veliko stopnjo fleksibilnosti), poleg tega še organizacijsko-tehnične kompetence in ekonomsko-marketinške spretnosti. Z drugimi besedami povedano je bilo za uspešno izvajanje projekta treba znati delati z brezdomci v

terenskem kontekstu, se uspešno povezovati z organizacijami ter biti usposobljen za tehnične in ekonomske vidike izdajanja revije. Vprašanje je, ali lahko tak sklop kompetenc in energij preživi potrebno institucionalizacijo dejavnosti.

- Do mnogih ovir in težav v tem prvem obdobju medenih mesecev sploh še nismo prišli, vendar pa so se nekatere težave že začele nakazovati. Gre npr. za iz drugih držav poznane pojave konfliktov med brezdomci/prodajalci, za politično ideološke razlike in podobno. Vse te probleme in možnosti njihovega razreševanja bomo lahko spoznali le preko nadaljevanja akcijsko raziskovalnega procesa.

Kljub temu da je temeljni cilj tega in podobnih projektov spodbujanje sprememb v smeri kakovostnega vključevanja brezdomcev v širšo družbo, pa ostaja pomembno vodilo: preden želimo karkoli spreminjati, je pomembno sprejeti. Iniciativa za spremembo, ki šteje in ima moč, je vselej iniciativa posameznika samega, ki naj bi spreminjal svojo življenjsko situacijo. Ta je v spremembi glavni akter. Strokovnjaki oz. terenski delavci smo lahko katalizatorji zaželenih sprememb, spodbujevalci, tisti, ki poskušamo razumeti in pri zastavljeni poti pozitivne spremembe posameznikovega življenjskega položaja po svojih močeh sodelujemo. In se ob tem nenehno učimo.

6 Literatura

Avramov, D. (1998). *Youth homelessness in the European Union*. FEANTSA transnational report 1997. Brussels: FEANTSA.

Bell, D. N., Martinez, J., Botwinick, G., Shaw, K., Walker, L. E., Doods, S., Sell, R. L., Johnson, R. L., Friedman, L. B., Sotheran, J. L., in Siciliano, C. (2003). Case finding for HIV-positive youth: a special type of hidden population. *Journal of Adolescent Health*, 33/2, s. 10-22.

Boškić, R. in Zajc, M. (1997). Brezdomstvo. *Teorija in praksa*. 34/2, str. 241-252.

Dekleva, B. (2005a). Resnična življenja, resnične zgodbe, resnična bodočnost. *Kralji ulice, let 1/junij 2005*, s. 7.

Dekleva, B. (2005a). Velika zadeva. *Kralji ulice, let 1/junij 2005*, s. 6.

Gwadz, M. V., Clatts, M. C., Leonard, N. R. in Goldsamt, L. D. (2004). Attachment style, childhood adversity, and behavioral risk among young men who have sex with men. *Journal of Adolescent Health, 34/5*, s. 402-413.

Jones, G. (2003). Youth homelessness and the 'underclass'. V R. MacDonald, (ur.), *Youth, the 'Underclass', and the Social Exclusion*. London, New York: Routledge, s. 96-113.

Members details. (b.d.). Pridobljeno s svetovnega spleta 13. 9. 2005: http://www.street-papers.com/members_details.cfm.

Mewbur, L. in Harris, T. (b.d.). *Street papers: A guide to get started*. International network of street papers & North American street papers association. Pridobljeno s svetovnega spleta 13. 9. 2005: http://www.nasna.org/Street_Paper_Guide.pdf.

Mounier, C. in Andujo, E. (2004). Defensive functioning of homeless youth in relation to experiences of child maltreatment and cumulative victimization. *Child Abuse & Neglect, 27/10, 2003*, s. 1187-1204.

Real lives, Real Stories, Real Futures. (2001). London: The Big Issue. Pridobljeno s svetovnega spleta 13. 9. 2005: <http://www.bigissue.com/v21execsummary.doc>.

Roberts, K. (2003). Is there an emerging British 'underclass'? The evidence from the research. V R. MacDonald (ur.), *Youth, the 'Underclass', and the Social Exclusion*. London, New York: Routledge.

The Big Issue. (b.d.) London: The Big Issue. Pridobljeno s svetovnega spleta 13. 9. 2005: <http://www.bigissue.com/cover.html>

Tyler, K. A., Cauce, A. M. in Whitbeck, L. (2004). Family risk factors and prevalence of dissociative symptoms among homeless and runaway youth. *Child Abuse & Neglect, 28/3*, s. 355-366.

Whitbeck, L. B., Johnson, D. K., Hoyt D. R. in Cauce, A. M. (2004). Mental disorder and comorbidity among runaway and homeless adolescents. *Journal of Adolescent Health, 35/2*, s. 132-140.

Izvirni znanstveni članek, prejet julija 2005.

Navijaštvo in ženske Women and supporting sports teams

Andreja Grobelšek, Karmen Mikek in Mojca Rodič

Povzetek

Andreja Grobelšek, univ. dipl. soc. ped., Teharska cesta 53, 3000 Celje; Karmen Mikek, univ. dipl. soc. ped., Sp. Razbor 64, 3325 Šoštanj; Mojca Rodič, abs. soc. ped., Ulica Slavka Gruma 12, 8000 Novo mesto.

Fenomen navijaštva prepoznavamo v sodobni družbi kot vse bolj kompleksen, a tudi aktualen problem. Toda kljub sodobnemu promoviranju enakopravnosti med spoloma v jedru navijaštva še vedno prevladuje dominantni diskurz moškosti, v katerem se zdi težko uveljaviti karkoli, kar je ženskega. Članek prikazuje rezultate pilotske raziskave o položaju in vlogi ženske v tej sferi, o značilnostih in posebnostih ženskega navijaštva ter o okoliščinah in vzgibih za razvoj tovrstnega pritočasnega interesa. Pri tem je uporabljen kvantitativen in kvalitativen metodološki pristop. Avtorice poskušajo poiskati odgovor na dilemo, ali lahko v takšnem udejstvovanju žensk odkrivamo tudi elemente ženske emancipacije.

Ključne besede: navijaštvo, spol, ženske, družbeni položaj.

Abstract

The phenomenon of supporting a sports team as a fan is nowadays being more and more recognized as a complex and important issue. Despite contemporary promotion of gender equality the dominant masculine discourse still prevails in the heart of supporting sports teams and anything feminine seems hard to assert there. This article presents results of a pilot research on the status and role of women in this sphere, the characteristics and particularities of female interests for supporting sports teams, and on circumstances and reasons that lead women to such a leisure activity. At the end the authors discuss the possible elements of female emancipation in such activities.

Key words: *supporting a sports team, gender, women, social status*

1 Uvod

Navijaštvo kot fenomen je zanimiv že sam po sebi. Ko govorimo o navijačih, vedno govorimo o njih kot o moških. Že preko socializacije in kasneje preko medijev dobivamo nenehna sporočila o "pravih" moških navijačih, ki se spoznajo, in o ženskih navijačicah, ki o igri ne vedo nič, ampak celotno dogajanje vidijo kot možnost priti v stik z nasprotnim spolom. Pravzaprav se sporočila o navijačih vežejo skoraj izključno na moški spol, medtem ko se žensk skorajda ne omenja, če pa se jih že, se jih omenja le kot "cheerleaders" ali kot stranske opazovalke športnih dogajanj z odsotnostjo vloge, kakršno se pripisuje izključno navijačem. Tudi naša prepričanja so bila podobna. Pa vendar, ali je res tako? Ali obstajajo v tej sferi tudi ženske zunaj tega prepričanja?

Ugotavljale bomo, ali v prostoru navijaštva obstajajo ženske, ki bi jih bilo mogoče označiti kot navijačice, in ali se v aktivnosti navijanja enačijo z moškimi oziroma z značilnostmi navijanja

moških navijačev ali pa se značilnosti ženskega navijanja razlikujejo od značilnosti navijanja moških.

Pojem navijaštva združuje v sebi različne dimenzije in če hočemo sam koncept razumeti, ga moramo pogledati z različnih zornih kotov, ki nam jih ponujajo različne teorije, ki se dotikajo problema raziskovanja.

2 Navijaštvo

»Nogometni privrženci so prav tako pomembni za nogomet kot igralci sami. Brez njih ne bi bilo profesionalne igre. Nogomet potrebuje privržence, da preživi.« (Radnedge, 1994: 212) Tako navijači postanejo pomembni akterji katerekoli športne prireditve, še posebej pa je njihova vloga izražena ob spremljanju ekipnih športov. Radnedge (prav tam) ugotavlja, da so sobotni popoldnevi na zelenicah kmalu postali tradicionalen prostor za druženje, kjer so lahko moški za 90 minut ušli pritiskom vsakdanjega življenja. Nogomet je bil moška igra.

Čeprav navijaštvo predstavlja pomemben del športne prireditve, prisotnost navijačev pripelje tudi do problemov, saj rivaliteta in lojalnost lahko pripeljeta do raznih konfliktov. Navijači določenega moštva postanejo pleme zase s svojo identiteto in odganjajo vse, ki temu nasprotujejo. Tukaj lahko iščemo izvore agresivnega vedenja, ki se je razširilo po tribunah vsega sveta, najbolj pa se je izrazilo v britanskih navijaških krogih.

Za navijaško skupino so značilne karakteristike, ki jih ima vsaka skupina. Tako Žugić (1996) navaja nekatere procese, ki se odvijajo v skupini in ki vplivajo na navijaški slog. Pravi, da se v skupini brišejo razlike med posamezniki, homogenizira se vedenje, zmanjšajo se učinki intelektualnih sposobnosti, vzbujajo pa se tudi različne emocije in emocionalna stanja. Na športni huliganizem pa lahko gledamo z dveh vidikov; kot na poseben tip skupinskega nasilnega obnašanja ali kot na mladinsko subkulturo. Z nasiljem posameznik ali skupina preusmeri pozornost nase, prav tako nasilje družbene interese artikulira na jasen način, tako da se vsebina preusmeri iz latentne na manifestno raven. S stališča posameznika pa nasilje znotraj navijaške skupine služi za dobro osebno promocijo v skupini.

S problemom nasilja so se ukvarjali mnogi strokovnjaki in nekateri (po Guilianotti, 1999) so predvidevali, da prisotnost žensk med navijači ublaži, "poženšči" moško vedenje, nasilje ter zmanjša incidente. Strinjajo se, da je ena od možnih rešitev za zmanjšanje nasilja promocija nogometa kot modernega, družinskega športa. Toda kljub promoviranju participacije žensk v nekaterih novih nogometnih kulturah (npr. v ZDA) avtorji opozarjajo na še vedno precej splošno prisoten problem izključevanja žensk in nebelcev v nogometni sferi.

Tudi podoba tipičnega navijača se skozi čas spreminja. Giulianotti (prav tam) opisuje razliko med starimi in novimi navijači. Stari navijači srednjega delavskega razreda so o nogometu razpravljali subjektivno, v službi, na delu, v gostilni, na cesti ali doma, tekme pa so obiskovali v skupinah. Novi srednji razred pa tekme obiskuje v manjših skupinah, bolj individualno, medosebni odnosi so manjšega pomena. Športne prireditve obiskujejo velikokrat tudi s svojimi ženskimi partnerkami. Mnenja pa izmenjujejo tudi na raznih internetnih forumih.

Tudi Žugić (1996) razlikuje med starimi in novimi navijači, vendar malo drugače. Pravi, da je stari, navadni navijač prihajal na športno tekmo navijati individualno. Prišel je, da bi strastno navijal, ampak ni imel, za razliko od novih navijačev, pripravljene repertoarja pesmi, sloganov itd. Njegovo navijanje je bilo improvizacija. Usmerjeno je bilo k igri in ni bilo v odnosu do ostalih navijačev. Njegova agresivnost je bila ritualne, simbolne, redko fizične narave. Igra mu je predstavljala le nekakšen začasni umik in ko je prišel domov, se ni več ukvarjal z njo.

Vendar pa navijači niso le tisti, ki obiskujejo športne prireditve. Wenner in Gantz (1998) sta namreč govorila tudi o spremljanju športnih prireditev in navijanju pred televizorjem. Takšna oblika navijaštva je postala celo tako pomembna, da lahko beremo o nastanku spolnega mita, ki govori o tem, kako ženske pač prenašajo moško preokupiranost z gledanjem športa po televiziji. Čakajo, morda se včasih celo pridružijo gledanju, ampak sredi drugih gospodinjskih aktivnosti. Ženske povezujejo gledanje športnih prireditev bolj s preživljanjem časa z družino in prijatelji, moški pa s sprostitvijo, uživanjem in pitjem alkohola. Kot najmočnejšo individualno motivacijo moških pa avtorja navajata skrbi glede tega, kdo zmaga ter kaj in kako najboljši igralci počnejo. Te razlike

v spremljanju športnih prireditev pripisujeta tradicionalnim vlogam in vrednotam. Zanimiva pa je ugotovitev, da so razlike med moškimi in ženskami veliko manjše, kadar govorimo o tistih pravih navijačih, kar pa bomo skušale odkrivati tudi skozi naše raziskovanje.

3 Navijaštvo in agresivnost

Z agresivnostjo so se ukvarjali mnogi teoretiki skozi različne teoretske perspektive. Njihova dognanja nam lahko služijo tudi za razlago procesov v okviru navijaštva. Navijaštvo ima v laični perspektivi visoko povezavo z agresijo, zato smo ta koncept pogledale tudi s teoretičnega vidika.

Socialna psihologija opredeljuje agresijo kot obliko vedenja, katerega namen je prizadeti ali oškodovati nasprotnika (Ule, 2000). Agresija se torej izraža na fizičen način (ko nekoga telesno poškodujemo), izražamo pa jo lahko tudi na druge načine, pri katerih ni nujno, da nasprotnika fizično poškodujemo. Kot navaja Uletova (prav tam), je fizično in psihično nasilje le zunanji izraz agresije, agresivnost pa lahko vključuje še namere, čustva in prepričanja. Za obravnavo agresivnosti sta značilna predvsem dva teoretska pristopa: prvi je biološki, ki podlago agresivnega vedenja išče v bioloških osnovah, pri drugem pristopu pa se z agresivnim vedenjem ukvarjajo socialne teorije, ki razlagajo pojav agresivnega vedenja pri ljudeh z vidika nagrad in kazni oziroma z vidika učenja agresije.

Uletova razlaga (prav tam), kako v primerih, ko se sproži primitivna agresivna težnja, na samo izražanje agresije vplivajo različni dejavniki: premislek o vzrokih, ki so povzročili neko dogajanje, pričakovanje o tem, kako se bo določena situacija odvijala, družbene norme in pravila, ki si jih posamezniki priključijo v zavest, pa tudi razmislek o lastnih čustvih ter nadzor teh čustev v določeni situaciji. Izražanje agresije v družbi je med drugim odvisno tudi od kulturnih modelov, ki lahko spodbujajo ali zavirajo izražanje agresije med posamezniki in ki s svojimi normami in vrednotami tudi narekujejo razlike izražanja agresije med spoloma. Kot navaja Uletova (prav tam: 261), »/.../ je naša zahodna družba usmerjena k moški agresivnosti in jo med moškimi tudi spodbuja, medtem ko je ženski spol prikazan kot neagresiven in miroljuben«. »V izražanju

agresije med spoloma obstajajo razlike, ki jih pripisujejo različnim dejavnikom, ki jih, prav tako kot samo teoretsko opredelitev agresije, razdelimo v dve teoretski področji« (Geen, 1998: 8). Prvo predstavlja biološka razlaga razlik v izražanju agresije med spoloma, ki temelji na bioloških značilnostih med moškim in žensko, vezanih na samo konstrukcijo telesa pri moškem in ženski, drugo pa socialne teorije, ki temeljijo na različni socializaciji obeh spolov. Geen (prav tam) navaja, da je eden od dejavnikov, ki igrajo pomembno vlogo pri razlikah v izražanju agresije med moškimi in ženskami, način, kako moški in ženske dojemajo situacije, ki predstavljajo potencial za sprožanje agresivnih impulzov. Raziskave so pokazale, da ženske v večji meri kot moški dojemajo agresivno vedenje kot neprimerno, če izrazijo agresijo, pa zaradi tega čutijo sram in strah. Razlike se pojavijo tudi v situacijah, v katerih ženske izražajo agresijo bolj silovito kot moški. Ženske so bolj agresivne v primerih, ko gre za verbalne žalitve ali ko nasprotniki izražajo proti njim ponižujoče vedenje. Na drugi strani pa moški izražajo agresijo bolj intenzivno v primerih fizičnih spopadov.

Med moškimi in ženskami pa obstajajo razlike tudi v samem pomenu športa, kar lahko prenesemo tudi v navijaški prostor. Dunning (1999) navaja, da so v zgodovini moški imeli svoj položaj in prostore, kjer jim je bil ta položaj priznan. S pričetki emancipacije žensk se v moškem svetu pojavi strah pred feminizacijo družbe. Zaradi tega je moškimi šport predstavljal enega zadnjih branikov moške moči in superiornosti. Prav tako je razvoj civilizacije na zahodu potisnil na stran oziroma osramotil nasilje moških nad ženskami. Zaradi takšnega civilizacijskega procesa, ki ne odobrava več nasilja moških nad ženskami, se razvijejo prostori, med katere sodi tudi šport, ki moškimi predstavlja »/.../ tisti prostor, kjer lahko izražajo agresijo na načine, ki so sicer družbeno nesprejemljivi in jih družba tudi sankcionira« (prav tam: 228–229). Finn (1994) celo pravi, da je izražanje agresije v športnem svetu legitimno in dovoljeno s pravili igre. V bistvu je izražanje agresije pričakovano tako med igralci kot med navijači. Ta pravila igre so različna ter odvisna od norm in vrednot kulture družbe, v kateri se določen šport razvija. Šport torej moškimi predstavlja prostor, v katerem lahko izvajajo aktivnosti, ki so jim bile v družbenem prostoru odvzete zaradi emancipacije žensk. Prav iz tega razloga pa lahko sklepamo, zakaj moški ženskam ne dovolijo enakovrednega vstopa v športno

dejavnost, saj je šport razumljen kot svet, v katerem dominirajo moški.

Dunning (1999) še opisuje razne dejavnike, ki se povezujejo s pojavom nasilja med navijači – to so predvsem zaužitja večjih količin alkohola. Avtor pa se ne strinja, da je to glavni razlog, kajti vsi navijači, ki na nogometnih tekmah uživajo alkohol, ne izražajo agresivnega vedenja. Prav tako se avtor ne strinja z brezposelnostjo kot vzrokom za pojav nasilja med nogometnimi navijači, ker raziskave kažejo, da je bilo v času, ko je bila brezposelnost zelo visoka, nasilja med navijači manj kot v času, ko je bila brezposelnost nizka. Kot naslednji dejavnik navaja vpliv nasilnega vedenja med igralci na navijače, o čemer govori tudi Finn (1994), ki ta vpliv povezuje z identifikacijo navijačev z igralci: bolj ko je ta identifikacija močna, večjo pripadnost čutijo navijači do svojega moštva, kar lahko privede do silovitega sproščanja agresije do navijačev nasprotnega moštva.

Dunning (1999) pa opozarja, da nasilje med igralci ni nujno tisti odločilni dejavnik, zaradi katerega pride do sproščanja agresije med navijači, kajti navijači se začnejo agresivno vesti velikokrat že pred samim pričetkom tekme, ko se na igrišču še nič ne dogaja. Pravi, da množični ogled tekme nudi navijačem izkušnje vznemirjenja. Kadarkoli velika množica spremlja nek dogodek, ki prinaša vzbujenje, je verjetnost, da se bodo njeni člani začeli vesti agresivno, večja. Naslednja dimenzija, ki jo omenja Dunning (prav tam), je dimenzija kulturnega modela, kar za sfero navijaštva kot prostora, kjer tipično prevladuje moški spol, pomeni, da je prisotno izražanje agresije, ki vsebuje fizično nasilje.

4 Razvoj identitete in navijaštvo

Po Walkerju (1997) spolna identiteta pomeni posameznikovo samozavedanje in notranje dožemanje svoje lastne identitete kot moške ali ženske. Je torej osebno občutje, v interakciji z drugimi ljudmi pa se izrazi kot spolna vloga. Spolno vlogo opredeljuje v posameznikovem ravnanju vse, kar mu socialno daje moško ali žensko spolno identiteto. Spolna vloga pa vpliva na izoblikovanje spolne identitete, saj preko družbenih pričakovanj vpliva na pričakovanja posameznika glede samega sebe. Na to pa vplivajo

močni kulturni in družbeni stereotipi o spolnih vlogah.

V kontekstu navijaštva je spolna vloga nosilec mnogih pomenov, saj so s tem povezana tudi pričakovanja in predstave o ženskih navijačicah, ki so značilni za to sfero in preko katerih jo širša javnost dojema.

Uletova (prav tam) pravi, da je bistvena značilnost identitete, da se postavi v odnos. V identiteti odmeva in se odziva svet okoli posameznika na njegove osebne značilnosti. Nanjo lahko gledamo tudi kot na proces družbenega samoumeščanja subjekta. Ta samoumestitev subjekta je potemtakem zmeraj tudi ponotranjen družbeni pritisk na posameznika.

Namesto da govorimo o eni sami vodilni identiteti posameznika ali posameznice, bi bilo danes bolj ustrezno govoriti o identitetnem repertoarju, ki vsebuje več identitetnih oblik, ki jih posameznik izpostavi, poudari in prezentira glede na socialni kontekst in okoliščine. Skozi takšno perspektivo lahko upravičeno pomislimo na žensko, ki del svojega prostega časa nameni aktivnemu spremljanju športnih prireditev in se zato doživlja kot resnično navijačico.

Z navijaštvom pa pogosto povezujemo nekakšno paketno identiteto navijača, ki vsebuje tudi agresijo in alkohol. Glaser (1995: 124) navaja, da je znano, da ljudje v družbi, kjer pijejo alkohol, kaj hitro pozabijo na obzirno vedenje, izgubijo kontrolo nad svojimi besedami in dejanji, pa tudi z rokami hitro sežejo po svojih sosedih, kar hitro izzove prve konflikte in prepire. Vendar pa je tovrstna identiteta definirana skozi pojmovanje moškega navijača.

5 Položaj ženske v družbi

Če se hočemo ukvarjati z ženskim navijaštvom, moramo še nekaj besed posvetiti študijam spolov. Najprej je treba pojasniti razlike med pojmi, ki opredeljujejo spol kot biološko kategorijo (sex), in tistim, ki se v večji meri nanašajo na kulturne in sociološke razlike (gender). Izraz spolne razlike v večji meri označuje biološke razlike med spoloma, izraz gender pa označuje razlike, ki so posledica delovanja okolja, vedenjskih in kulturnih vzorcev. Pojem gender odraža vpliv socialnih, političnih, ekonomskih in kulturnih faktorjev, ki determinirajo spol kot naše pojmovanje in razumevanje

razlik med moškimi in ženskami, in je nasprotje sociobiološkim in evolucionističnim pojmovanjem, ki jemljejo razlike med spoloma kot nekaj "normalnega", kot posledico prilagoditve človeške vrste na okolje. Pojavi pa se temeljno vprašanje: ali so se pripadniki moškega ali ženskega spola naučili različnega vedenja, ali pa je za razlike odgovorna dednost?

Nobena od teorij (biosocialna, sociobiološka, psihoanalitična, teorija socialnega učenja, kognitivno razvojna) sama zase ne daje zadovoljivega odgovora na vsa vprašanja, ki zadevajo razlike med spoloma, nedvomno pa vsaka prispeva svoj delež k razumevanju tega kompleksnega vprašanja.

Že kot deklice nas učijo, kaj in katere igre so za nas primerne, učijo nas sramežljivosti in odvisnosti. Učijo nas, kateri poklici se "ne spodobijo" za ženske ter kakšne so lastnosti idealne matere in žene. To je tudi sinonim za idealno žensko. Kozmikova (1996) govori, kako je pripadnost spolu biološko določena, toda okoli te naravne determiniranosti je oblikovana družbena konstrukcija pomenov in odnosov. Danes so sicer ženskam in moškim v Sloveniji zagotovljene enake pravice, kar pa še zdaleč ne pomeni, da predsodki in stereotipne predstave o spolnih vlogah ne veljajo več in da zakonsko zagotovljena enakopravnost pomeni tudi enake možnosti.

Dobnikarjeva (1996) je raziskovala spolne vloge in ugotovila, da gre za mrežo tesno prepletenih vlog, ki so ženski pripisane in ki jih ženska seveda tudi sama razume kot svoje vloge. Kljub temu da so ženske s tem, ko so stopile na področje plačanega dela, prestopile prag zasebnosti, se vloge težko spreminjajo, kvečjemu se mreži vlog dodajajo še nove.

Tako kot je treba raziskovati spolne vloge v okviru zasebnega in javnega, pa se je treba zavedati tudi pomena seksistične rabe jezika ter njegovega vpliva pri izgradnji spolne vloge. Ta spoznanja lahko povežemo z dejstvom, da v slovenskem jeziku ne poznamo izraza za ženske navijačice v takšnem pomenu, kot so to moški navijači. Se pravi, da v izrazoslovju ta fenomen sploh ne obstaja: »Če žensk v jeziku ni, jih je pač toliko težje opaziti in se jim uveljavljati v javnem življenju« (Žagar, Milharčič Hladnik, 1996: 168).

Vprašanje emancipacije Weininger (1993) razlaga tako, da pravi, da si ženska želi emancipacije in da je je sposobna le toliko, kolikor

ima moškega v sebi. Pravi, da emancipacija, ki jo misli, tudi ni želja po zunanjem izenačevanju z moškim, marveč želja po doseganju njegove duševne in moralne svobode, njegovih ciljev in njegove ustvarjalne sile. Trdi, da ženska ne čuti potrebe po emancipaciji in da je torej tudi ni zmožna. Vse ženske, ki so res težile po emancipaciji, so po njegovem kazale številne moške poteze. Nobena vojska ne more zares osvoboditi duha, pa naj je še tako velika in divja, za to svobodo se mora boriti vsak sam. Toda proti komu naj se bori ženska? Proti svojemu lastnemu čustvovanju? Zakaj največji in edini sovražnik ženske emancipacije je že sama ženska.

6 Šport, navijaštvo in psihoanaliza

Pomemben del v razumevanju procesov navijaštva predstavljajo psihoanalitske razlage.

Mnoge teorije se ukvarjajo z množicami in množično psihologijo ter zanjo iščejo različne vzroke. Dejstvo namreč je, da posameznik v množici doživi spremembo v svojem delovanju. Z navijaštvom kot posebno obliko množične psihologije se ukvarja tudi Vodeb. Avtor (Vodeb, 2001) na poseben način poveže Freudovo psihoanalitično teorijo (specifično Ojdipov kompleks) s športnim navijanjem. Poudari namreč, da je tako v ozadju športa kot navijaštva seksualna energija. »Libido kot atribut onega v vsakem primeru energetsko napaja množico. Vezi oziroma sile, ki držijo množico skupaj in jo usmerjajo v določena dejanja, so libidalne vezi oziroma sile. Tudi ko gre, oziroma če gre za nadjazovsko obeležje motivov, je energetska investicija (sublimirano) seksualna« (prav tam: 300). Tako je šport (pa naj bo to nogomet, rokomet, košarka itd.) kot užitek le simptom "nečesa" oziroma »/.../ ne more biti drugega kot projekcija neke nezavedne (seksualne) želje« (prav tam: 295).

V tem obdobju otroci spoznavajo same sebe in ljudi okrog sebe, hkrati pa se začnejo zavedati medsebojnih razlik. Pri tem se lahko pojavi določena količina anksioznosti, ki se kaže kot kompleks kastracije (pri dečkih) ali kot zavidanje penisa (pri deklicah).

Avtor v svoji knjigi Šport skozi psihoanalizo (2001) naredi še korak naprej. Poveže namreč športno navijaštvo s Freudovo teorijo Ojdipovega kompleksa. Prav razlike v razreševanju Ojdipovega

kompleksa vzame kot glavni kriterij za razlikovanje ženskega navijaštva od moškega. Športno navijaštvo se zaradi svojih specifičnih lastnosti razlikuje od razlag različnih teorij psihologije množic. Vodeb (prav tam) za osnovno razlago vzame teorijo o praočetu kot o vodji krdela, vendar jo malce priredi. Na mesto praočeta namreč postavi idejo o kastraciji in s tem razlaga koncept moškega navijaštva. »Potlačena otrokova namera o kastraciji lastnega očeta se v poznejših letih kot vrnitev potlačenega manifestira v agresivnih in destruktivnih izpadih s športnimi zvezdami identificirajočih se navijaških množic.« (prav tam: 302) Kaj se torej zgodi? Vodeb (1998b) pravi, da glede na dejstvo, da obstaja vrnitev potlačenega in da se bo kot nadomestna tvorba vselej vrnil infantilno osovraženi oče, ki ga je otrok (deček) vseskozi želel premagati, ga kastrirati in likvidirati, v zvezi s športom ne moremo trditi drugega kot naslednje: športni tekmelec kot vrnitev potlačenega simbolizira očeta. V ozadju simbola stoji mehanizem premestitve. Športni tekmelec je premeščeni oče, infantilna potlačena namera, sovražni impulz oziroma težnja po kastraciji očeta (zmagi nad očetom) pa je premeščena v zmago kot simbolično kastracijo nad športnim tekmelecem.

Podobno se dogaja tudi z moškimi navijači. Le-ti se namreč s sekundarno identifikacijo poistovetijo s svojo ekipo na igrišču. Torej zaradi identifikacije navijači doživljajo to, kar ekipa doživlja na igrišču. »Navijači se s svojim bučnim skandiranjem in navijanjem za svojo ekipo vselej čutijo pomembne za vse, kar se dogaja na tekmovališču. Vsak gol, ki ga doseže njihovo moštvo, je v psihični realnosti navijačev sprejet kot gol, za katerega so oni – navijači prispevali pomembni delež.« (prav tam: 304)

Zaradi razlik v razreševanju Ojdipovega kompleksa lahko pričakujemo, da ženske drugače dojemajo šport in navijaštvo. »Da je nogomet za ženske smešen, bi bilo (po psihoanalitski oziroma Freudovi logiki) povsem normalno. Simbolične povezave v ženskem nezavednem niso investirane v tisto libidalno energijo, ki napaja moški nogometni (športni) užitek.« (Vodeb, 2001: 296) Deklica namreč pri razrešitvi Ojdipovega kompleksa ne tekmuje z istospolnim staršem na tak način kot deček. Freud (1987) v svoji knjigi poudarja, da se v času razvoja pri deklicah veliko bolj stopnjuje primarni narcizem. »Deklica je tista, ki v svojem kastracijskem kompleksu zaradi anatomske pomanjkljivosti svojih organov spontano in sama od sebe začne izpostavljati ostalo svoje

telo. Ta infantilni narcistični obrat k lastni lepoti kasneje postane tipična osebnotna lastnost odraslih žensk.« (Vodeb, 1998a: 34) Iz tega lahko sklepamo, da ženska (za osvojitev partnerja nasprotnega spola) ne uporablja igre "kdo je boljši" (kot to delajo moški), temveč "kdo je lepši". To, da gleda ženska nogomet iz drugačnih vzrokov, je sedaj jasno. Fantazma, da bi tekmece simbolično kastriral, nadomesti druga, ki pravi: »Športniki, so (na nezavedno-podzavestnem nivoju) subjekti, za katere se predpostavlja, da imajo privilegij v ženski želji, oziroma ji obetajo (seksualni) užitek.« (Vodeb, 2001: 296–7) »Toda želja (fantazma): "O da bi moški nekaj z mano (seksualnega) počel" se prikrade v žensko ugodje oziroma užitek ob gledanju športa (tudi nogometa) spontano in nehotno. Tudi ženska lahko uživa ob gledanju nogometa, vendar le takrat, ko je v njeni nezavedni želji (in fantazmi) nogometaš prepoznan kot "subjekt, ki ji obeta (seksualni) užitek", "subjekt, ki jo s svojo moškostjo fascinira", "subjekt, s katerim se baha"« (prav tam: 297).

Po Freudovi oziroma Vodebovi teoriji lahko torej sklepamo, da ženska različnih zvrsti športa zaradi igre same po sebi ne spremlja, če pa jo že, jo gleda zaradi določenih subjektov v igri.

7 Empirični del

7.1 Namen raziskovanja, raziskovalna vprašanja in hipoteze

Zastavile smo si osnovno raziskovalno vprašanje, ki nas spremlja skozi celoten raziskovalni proces: Kakšen je odnos med ženskim navijaštvom in žensko emancipacijo? Ali žensko navijaštvo predstavlja del uveljavljanja ženske enakopravnosti v družbi (emancipacija ali eskapizem)?

Namen raziskave je raziskati fenomen ženskega navijaštva pri ekipnih športih. Govorimo o ženskah, ki spremljajo športne prireditve, sodelujejo v procesih, ki se odvijajo med navijači, in se spoznajo na navijaško sceno. Bolje želimo spoznati pojav ženskega navijaštva, njegove glavne značilnosti, vzroke in motive, ki botrujejo tovrstni pristočasni aktivnosti žensk, verjetne razlike med ženskim navijaštvom in pojavom navijaštva nasploho, ki je opredeljeno

predvsem z moškega stališča. Prav tako nas zanima, čemu lahko pripišemo razlike in posebnosti ženskega navijaštva.

V kvalitativnem delu raziskovanja so nas vodila naslednja raziskovalna vprašanja:

- a) Kakšne so značilnosti ženskega navijaštva?
- b) Kakšna je vloga žensk navijačic v sferi navijaštva?
- c) Kakšne so okoliščine in vzgibi, ki so ženske pripeljali do udejstvovanja v tovrstni pristočasni aktivnosti?
- d) Kateri so interesi in motivi, ki ženske spodbujajo pri vključevanju v prostor navijaštva? Ali se le-ti skozi čas spreminjajo?
- e) Čemu lahko pripišemo morebitne posebnosti ženskega navijanja?

Za kvantitativni del raziskovanja pa smo se odločile preverjati naslednje hipoteze:

- H1: Ženske pred športnimi prireditvami ter na in po njih v povezavi z navijanjem pogosteje kot moški izražajo agresivne impulze na verbalen način, na fizičen oz. neverbalen način pa redkeje kot moški.
- H2: Ženske se v primerjavi z moškimi manj identificirajo s klubom in specifično igro, bolj pa so zanje pomembni posamezniki, s katerimi oz. zaradi katerih obiskujejo športne prireditve.
- H3: V primeru žensk deluje spontana solidarnost, zato ženske v primerjavi z moškimi obiskujejo športne prireditve pogosteje v neorganiziranih kot organiziranih skupinah.
- H4: Ženske prepoznavajo več ovir, ki naj bi vplivale na morebitno prihodnjo odločitev za prenehanje spremljanja in obiskovanja športnih prireditev.
- H5: Ženske v manjši meri kot moški uživajo alkohola in nedovoljenih drog dojemajo kot nujen del identitete navijača.
- H6: Ženske v povezavi s spremljanjem športnih prireditev razvijejo manj značilnih navijaških navad kot moški.

7.2 Kvantitativni del raziskovanja

7.2.1 Postopek raziskovanja, uporabljen instrument in vzorčenje

Odločile smo se za metodo spraševanja in pridobivanje podatkov s tehniko pisnega spraševanja – z anketnim vprašalnikom lastne izdelave. Pri njegovem sestavljanju smo si pomagale s teoretičnimi spoznanji, hipotezami in “brainstormingom”, vendar smo naleteli na kar nekaj težav. Zaradi premajhnega poznavanja navijaške kulture namreč nismo vedele, na kaj se osredotočiti oziroma kaj raziskovati, kaj vprašati, kako zastaviti vprašanje itd. Po premisleku smo se nato odločile, da za pomoč prosimo majhno skupino navijačev (2 dekleti in 2 fanta), ki bi v obliki sodelovanja v fokusni skupini posredovali svoje videnje navijaštva. S svojimi izjavami so nam osvetlili še druga področja, za katera niti nismo vedele, da so v navijaški kulturi tako pomembna. Na osnovi tega je nastala prva oblika anketnega vprašalnika, ki smo ga nato preizkusile s pilotsko raziskavo (8 anketirancev). Pilotsko obliko smo po preizkusu delno spremenile in dopolnile.

Anketni vprašalnik vsebuje 18 vprašanj, večinoma zaprtega tipa, kjer je bilo na razpolago po pet odgovorov (od »se nikakor ne strinjam« do »se popolnoma strinjam« ali od »nikoli« do »vedno«), le zadnje vprašanje je bilo odprtega tipa, na katerega pa v večini anketiranci niso odgovarjali. Posebnost anketnega vprašalnika je v njegovem 14. in 15. vprašanju. Vprašanje se namreč ponovi, vendar 14. nagovarja le ženske, 15. pa le moške anketirance. Za tak način spraševanja smo se odločile, ker smo želele poudariti osebni pogled na to, kako anketiranci/-ke vidijo sebe kot navijača oziroma kaj je njim kot navijačem pomembno. S tem smo se želele namreč izogniti stereotipnemu odgovarjanju (kateri odgovor bi bil najbolj primeren na splošno).

Anketni vprašalnik je bil izveden februarja in marca leta 2004 po principu snežne kepe v navadni (na papirju, vprašalniki dani osebno) in elektronski obliki (pošiljanje po elektronski pošti). Vprašalnik smo v prvi fazi osebno izročile ali razposlale po elektronski pošti 14 prijateljem in znancem, ki so navijači, in jih prosile tako za sodelovanje kot tudi posredovanje vprašalnika še drugim navijačem, ki jih poznajo. V času enega meseca smo dobile 84 vrnjenih anketnih

vprašalnikov, ki so prišli po navadni, po elektronski pošti ali pa so bili vrnjeni osebno. Točnega vpogleda v pot vprašalnikov med "valjenjem snežne kepe" zaradi specifičnega načina posredovanja (po elektronski poti) nimamo. Od 84 vprašalnikov sta bila dva izpolnjena nepopolno, zato smo jih iz nadaljnje obdelave izločile.

Za vsako vprašanje smo izračunale aritmetično sredino in standardni odklon. Za ugotavljanje razlik v aritmetični sredini med moškimi in ženskami smo uporabile t-preizkus za neodvisne vzorce.

7.2.2 Ugotovitve kvantitativnega dela raziskovanja

Našo osnovno statistično množico sestavljajo navijači. Posebnih pogojev za sodelovanje v anketiranju ni bilo, treba je bilo le, da anketiranec sam sebe prepozna kot navijača oz. da ga je kot navijača prepoznal drug navijač, ki mu je anketni vprašalnik posredoval. Gre torej za vzorčenje s pomočjo samoprepoznavanja oz. prepoznavanja (nominacije) drugega člana vzorca.

Naš vzorec spada v kategorijo priložnostnih malih vzorcev, saj vsebuje 82 anketirancev. Spolna sestava vzorca je približno uravnotežena (47,6 % žensk in 52,4 % moških), medtem ko smo našle specifično starostno strukturo. Vsak drugi anketiranec namreč pripada starostni skupini od 21 do 30 let. V našem vzorcu tudi opazimo, da je vsak drugi navijač že zaposlen; ta skupina v našem vzorcu močno prevladuje (57,3 %). Pri tem se nam je porodilo vprašanje, ali morda obstaja povezava med rednimi dohodki ter pogostejšim obiskovanjem športnih prireditev, vendar nam Pearsonov koeficient ni pokazal statistično pomembne povezave.

Tabela 1 kaže pogostnost obiskovanja športnih prireditev v zadnjih 12 mesecih. Največ posameznikov je v zadnjih 12 mesecih obiskalo športno prireditev od 1–5-krat. Pri analizi podatkov se je tudi izkazalo, da so se kot navijači prepoznali tudi posamezniki, ki v tem obdobju niso obiskali nobene športne prireditve. Ko smo razmišljale, ali anketo izločiti ali jo kljub temu obravnavati, smo prebrale trditev enega izmed anketirancev, ki je na zadnje vprašanje, če bi še kaj dodal, odgovoril: »Enkrat navijač, vedno navijač,« in se odločile, da take ankete v obravnavanem vzorcu obdržimo.

Tabela 1: Število obiskov športnih prireditev v zadnjih 12 mesecih

Pogostost:	Spol:		Ženske		Moški		Skupaj	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Nobenkrat	3	7,7	1	2,3	4	4,9		
1-5-krat	14	35,9	15	34,9	29	35,4		
6-10-krat	7	17,9	10	23,3	17	20,7		
11-15-krat	5	12,8	5	11,6	10	12,2		
16-20-krat	3	7,7	4	9,3	7	8,5		
Več kot 20-krat	7	8,5	8	18,6	15	18,3		
Skupaj	39	100,0	43	100,0	82	100,0		

V nadaljevanju zaradi pomanjkanja prostora navajamo le kratke povzemale ugotovitve v zvezi z vsako od zastavljenih hipotez. Ugotovile smo:

- Moški pogosteje od žensk izražajo agresivne impulze tako na verbalen kot na neverbalen način. To dokazujejo statistično pomembne razlike tako v kategoriji verbalnih odzivov (več združenih odgovorov; $t = 3,406$; $p < 0,001$; $df = 80$) kot tudi v kategoriji neverbalnega izražanja (več združenih odgovorov; neenake variance; $t = 2,163$; $p = 0,035$; $df = 53,399$). Rezultati torej potrjujejo prvo hipotezo le delno, saj ženske izražajo agresivne impulze na neverbalen način redkeje kot moški, vendar pa enako razmerje velja tudi za verbalno izražanje.
- Ena skupina vprašanj je spraševala po tem, ali navijačice in navijači prihajajo na tekme zaradi kluba oz. specifičnih značilnosti igre ("pravi" navijaški razlogi), druga skupina pa po tem, ali prihajajo na tekme zaradi svojih partnerjev, drugih navijačev ali določenih igralcev ("nepravi" razlogi). Rezultati so pokazali, da moškim navijačem predstavljajo razlogi kluba oz. specifičnih značilnosti igre statistično pomembnejši razlog prihajanja na tekme, medtem ko se oba spola po pomembnosti drugih razlogov (partnerji, drugi navijači ali določeni igralci) med seboj statistično pomembno ne razlikujeta. Drugo hipotezo torej lahko potrdimo le delno.
- Štiri vprašanja so ugotavljala, ali navijači/-ce obiskujejo tekme zaradi razlogov, ki naj bi kazali na navijaštvo kot neorganizirano in nespecifično dejavnost (obiskovanje tekem zaradi druženja), dve vprašanji pa sta ugotavljali, koliko navijači/-ce navajajo

razloge, ki naj bi kazali na navijaštvo kot organizirano in specifično dejavnost (prisotnost specifičnih priprav pred tekmo in analize igre po tekmi). Izkazalo se je, da navijačice pri vseh štirih vprašanih prve skupine dosegajo višje rezultate, vendar razlike med spoloma niso statistično pomembne. Pri obeh vprašanih druge skupine dosegajo moški višje rezultate kot ženske, od tega enkrat statistično pomembno ($t = 2,083$; $P = 0,40$; $g = 80$). Tretjo hipotezo torej delno potrdimo, s tem da pri vseh vprašanih obstaja statistično nepomembna tendenca v smeri potrditve zastavljene hipoteze.

- Navijače/-ice smo vprašali, v kolikšni meri bi po njihovem mnenju kateri od devetih razlogov vplival na to, da bi z navijanem prenehali. Med tremi razlogi so bili npr. služba, partner, rojstvo otroka itd. Med spoloma v tem pogledu nismo našli niti statistično pomembnih razlik niti kakih sistematičnih tendenc. Zato četrti hipoteze ne moremo potrditi.
- O drogah smo zastavile šest vprašanj: po tri o alkoholu ter po tri o nedovoljenih drogah, in sicer za vsako vrsto drog vprašanje o uporabi pred tekmami, med njimi in po njih. V celoti se je izkazalo, da se nedovoljene droge uporabljajo zelo redko oz. nikoli, medtem ko se alkohol uporablja pogosteje (povprečne vrednosti rezultatov med odgovoroma »redko« in »včasih«). Prav v vseh šestih spremenljivkah se spola statistično pomembno razlikujeta: moški uporabljajo obe vrsti drog več tako pred tekmo kot tudi med njo in po njej. Ravni statističnega tveganja so glede na velikost vzorca majhne. Oba spola uporabljata obe vrsti drog največ po tekmah; manj, čeprav še vedno dosti pred tekmami, in še nekoliko manj med tekmami. Peto hipotezo zato v celoti potrjujemo.
- O tipičnih navijaških navadah je spraševalo pet vprašanj (predvsem o tem, kako se navijači pred tekmo pripravljajo nanjo, npr. pišejo transparente, pripravijo specifične navijaške predmete itd). Moški pogosteje delajo vseh pet stvari, po katerih smo spraševale; le trikrat pa tudi statistično pomembno pogosteje kot ženske. S tem lahko šesto hipotezo potrdimo.

7.3 Kvalitativni del raziskovanja

7.3.1 Postopek raziskovanja in obdelave podatkov

V kvalitativnem delu raziskovanja smo pridobivale podatke z metodo spraševanja, pri čemer smo uporabile tehniki delno strukturiranega intervjuja in skupinskega pogovora. To metodo pa smo dopolnile še z metodo opazovanja, kjer smo uporabile tehniko prikritega opazovanja brez udeležbe. Z uporabo različnih metod in tehnik smo skušale vsaj približno zadostiti težnji, da bi pri proučevanju problema upoštevale različne razpoložljive relevantne podatke in informacije, ki bi lahko bili pomembni za naš raziskovani problem.

Tehniko delno strukturiranega intervjuja smo izvedle v obliki osebne, individualnega intervjuja. Vprašanja za delno strukturirani intervju smo pustile precej odprta in široka, kar je omogočalo izpraševalki dovolj fleksibilnosti, da se je lahko prilagodila zgodbi posameznice in tako dobila globlji in celovitejši vpogled v njeno pripoved. Zaradi tesnejšega in osebnejšega odnosa, ki bi nam to omogočal, smo izbrale tri prijateljice, za katere smo vedele, da se prepoznajo kot navijačice ter spremljajo in obiskujejo športne prireditve. Vse tri so bile študentke, stare od 22 do 28 let.

Kot drugo tehniko smo uporabile skupinski pogovor. Odločile smo se za pogovor z umetno skupino, v kateri so sodelovale druge tri študentke, ki so bile stare od 22 do 28 let in se med seboj niso poznale. Do njih smo prišle po metodi snežne kepe, katere prvi člani so bili člani/-ce prej omenjene fokusne skupine.

Metoda opazovanja daje možnost, da raziskovalec lahko opazi tudi stvari in vzorce vedenja, o katerih morda drugače ne bi mogli ali želeli govoriti. Izbrale smo tehniko prikritega opazovanja brez udeležbe; tako je ena od avtoric obiskala košarkarsko tekmo, kjer je po vnaprej pripravljeni shemi opazovala dogajanje med navijači na športni prireditvi.

V začetni fazi načrtovanja poteka raziskovanja smo se odločile za pridobivanje podatkov tudi na forumu na eni izmed najbolj obiskanih navijaških internetnih strani, vendar se kljub svoji originalnosti ta tehnika ni izkazala za uspešno, saj se na novo odprto vprašanje na

forumu ni odzval nihče.

V nadaljevanju največjo težo dajemo kvalitativni analizi treh poglobljenih intervjujev in skupinskega pogovora, medtem ko smo podatke, pridobljene z opazovanjem brez udeležbe, uporabile le kot pomožno gradivo.

Postopek kvalitativne analize smo začele z dobesednim prepisom treh posnetih intervjujev in skupinskega pogovora. Dobesedni zapis intervjujev in skupinskega pogovora smo raziskovalke večkrat prebrale in nato izbrale oziroma z barvnim označevanjem poudarile pomembne dele ter na tak način določile enote kodiranja. Sledilo je odprto kodiranje. Enote kodiranja smo najprej prosto poimenovalе oziroma določile kode 1. reda, ki so bile še vedno blizu izjavi, vendar že bolj abstraktne. Nato smo združevale kode po podobnosti v kode 2. reda oziroma relevantne pojme, ki smo jih opredelile oziroma definirale z empiričnimi postavkami. Pri analizi skupinskega pogovora smo zaradi velikega obsega podatkov in s tem posledično tudi kod 1. in 2. reda pojme (kode 2. reda) združevale v kode višjega reda. Nato smo definirane pojme oziroma kategorije primerjale med seboj in jih razporedile v domnevne odnose – odnosno kodiranje. V končni fazi kvalitativnega raziskovanja smo lahko izoblikovale skupno, univerzalno zgodbo, saj se v vseh posameznih individualnih zgodbah pojavljajo prevladujoče isti pojavi, isti kognitivni, emocionalni in vedenjski vzorci.

V zadnji fazi raziskovanja pa smo se ukvarjale še s preverjanjem veljavnosti, posplošljivosti in zanesljivosti same raziskave.

7.3.2 Ugotovitve kvantitativnega dela raziskovanja: utemeljena teorija oz. univerzalna zgodba

Rezultat postopka kvalitativne analize je skupno, univerzalna zgodba – utemeljena teorija, ki velja za vse delne pripovedi, do katerih smo prišle z analizo intervjujev, skupinskega pogovora in opazovanja. V vseh teh posameznih elementih smo lahko prepoznale iste vzorce, relevantne teme in odnose.

Glavni motiv za začetek ukvarjanja z navijanjem so moški (*js tu gledam unga fuzbalerja, ko ma lepo ritko; pol so bli pa fantje, ne*). Navijanje in s tem aktivno delovanje v športnem prostoru predstavlja možnost za vzpostavljanje stikov z moškimi (*smo se tud drugač dobr spoznal*), na katere je treba narediti vtis oziroma je cilj pritegniti

njihovo pozornost. Poznavanje dogodkov znotraj športnega prostora je razumljeno kot priložnost za približevanje moškimi (*je spet dodatno, kar se lahka pogovarjaš z vsemi*).

Začetni motivi, ki so sprva omejeni predvsem na vzpostavljanje stikov z moškimi, se razvijejo na eni strani v dejanski interes za igro (*zdej grem sama z vlkim veseljem*), na drugi strani pa v ospredje stopi poskus vzpostavljanja enakovrednega odnosa z moškimi v prostoru, ki še vedno pripada moškemu spolu oziroma navijanje ženskam ponudi možnost preseganja znanja moških (*js sm ženska, pa več vem o nogometu kot ti*). Kaže se potreba, želja žensk, da bi bile boljše.

Z razvojem interesa za igro se viša stopnja pridobljenega znanja o športu (*sčasoma tud spoznaš način igre*), kar za ženske predstavlja nujni pogoj za sprejetje v ta prostor, saj se z znanjem dokazujejo moškimi navijačem (*se mi zdi, da z moške strani, da je pa zlo pomemben prvi vtis, kaj ženska naredi in reče prvič, ko se pogovarja z njo v tej smeri, in od tega je zlo odvisn naprej*). Drugi pogoj pa je izražanje pristnega interesa za igro, ki ga ženske razvijejo skozi razvoj dinamike motivov (*na začetku sem pač mogla neki najdit, dokler me nogomet sam ni tok prtegnu*).

Skupaj z razvojem interesa in stopnjo sprejemanja ženska začne sprejemati identiteto navijača, ki ustreza moškimi merilom, vendar ji je ta status dokončno podeljen šele, ko jo tudi moški navijači priznajo kot "pravo" navijačico. Tako je še vedno najmočnejši vidik, ki se pojavlja v prostoru navijanja, spolni vidik (*ne sam, da je moška dominantnost, ampak pač v naši družbi to tak je, in mi smo to tak kr sprejel*). Ženske vstopajo v prostor, ki je bil in še vedno je sfera moških (*to jemljejo kot nek svoj šport in kjer, kao, ženske itak nimamo kej bliz prit*). Moške lahko dojemamo tudi kot gonilno silo, ki spodbudi začetno udejstvovanje v prostoru navijanja in pridobivanje znanja.

V prostoru ženskega navijaštva pa se prav tako pojavlja element patriotizma na lokalni, regionalni in nacionalni ravni, ki jih še dodatno spodbuja k tovrstnemu udejstvovanju (*mal smo le dobil tiste neke pripadnosti*).

Okoliščina, ki jo ženske prepoznava kot oviro, ki jim onemogoča udejstvovanje v navijaškem prostoru, je predvsem pomanjkanje časa (*časovno zmanjka*) zaradi šole, službe, družinskih obveznosti, kar

ženske večinoma doživljajo kot zunanjo prisilo (*rada bi še vseen včasih šla več, ampak je tolik drugih obveznosti in tolik drugih stvari*). Ena od največjih ovir pa je delitev vlog med spoloma v naši družbi, ki žensko postavlja v položaj matere in gospodinje (*ja zaradi službe pa, verjetno ko imaš enkrat družino pa otroke, pol se vprašaš*), kar ji onemogoča večjo angažiranost v izbrani priložnostni aktivnosti.

Redno spremljanje športnih dogodkov spodbudi oblikovanje določenih navad (*po tekmi itak je obvezno blo treba it na pijačo in se do siteda najest*) tako pri posamezniku oziroma posameznici kot tudi v navijaški družbi – razni rituali in drugi obredi, ki se pojavljajo pred športnimi prireditvami in med njimi ter po njih (*v Ljubljani imamo svoj parkirni prostor /.../ imamo prav tiste rituale, navijaško majčko /.../ šal /.../ dres*).

Načini spremljanja športnih dogodkov so lahko različni (*teletekst prečkiraš; večinoma po TV; grem na tekmo*) in pogojujejo različno stopnjo izražanja agresivnih impulzov. Ženske agresivne impulze izražajo redko (*js recimo ne sodelujem pri žalitvah al pa v kakih provokacijah; ne na tak način zmerjala, tud druge ne z raznimi psovkami*), kadar pa jih, pa je to na verbalen način (*včasih ti prekipi, pa se zdereš*). Vedenje navijačev se razlikuje tudi glede na specifično zvrst športa, saj le-ta vpliva na pojavne oblike navijanja (*mislim v rokometu je malo drugače*).

7.3.3 Interpretacija kvalitativne analize

Šport in navijaštvo sta še vedno domeni moških. Vendar v sodobnem času v to sfero čedalje bolj vstopajo predstavnice ženskega spola. Ta proces odseva dogajanja v širši družbeni strukturi, kjer so ženske že prestopile prag doma in družine ter najprej stopile v sfero plačanega dela, s tem pa so se oddaljile od zasebnega k javnemu, kot pravi Antićeva (1996). Najpomembnejše pričakovanje, ki spremlja odpiranje novih prostorov, v katere zdaj vstopajo tudi ženske, se kaže kot težnja po emancipaciji ženske ter s tem doseganje enakovrednosti in enakopravnosti z moškim spolom. Prizadevanja za vstop v svet moških, kakor bi tudi lahko označili svet športa in navijaštva, in poskuse vzpostavljanja enakovrednega položaja žensk v tem svetu lahko povežemo z Adlerjevimi (po Ipavec, 1999) trditvami o poskusih ženske, da doseže enakovreden položaj z moškimi zaradi spoznanja, da je zaradi svojega spola manjvredna, in zato poskuša svojo ženskost razviti v moškost.

Možna pa je tudi povezava s trditvami Kozmikove (1996), ki govori o enakosti v smislu enakega položaja žensk in moških, kar pomeni imeti enake možnosti in enako obravnavanje, ne pa o težnjah žensk, da bi postale takšne, kot so moški.

Na samem začetku zanimanja za navijanje ženske vstopajo v sfero navijaštva z lastnimi motivi, ki so različni od prevladujočih, moških motivov in imajo spolno obeležje. Navijanje in s tem aktivno delovanje v športnem prostoru predstavlja možnost za vzpostavljanje stikov z moškimi, na katere je treba narediti vtis oziroma pritegniti njihovo pozornost. Poznavanje dogodkov znotraj športnega prostora je razumljeno kot priložnost za približevanje moškim. Vendar je ob srečanju z moškimi navijači začetni ženski motiv prepoznan kot nelegitimen in se mora prilagoditi veljavnemu diskurzu, v katerem vlada logika moči in rivalstva.

Dunning (1999) pravi, da so v zgodovini moški imeli svoj položaj in prostore, kjer jim je bil ta položaj priznan. S pričetki emancipacije žensk se v moškem svetu pojavi strah pred feminizacijo družbe. Zaradi tega je moškim šport predstavljal enega zadnjih branikov moške moči in superiornosti. Glede na spoznanja in ugotovitve, pridobljene skozi proces raziskovanja, sklepamo, da se ti braniki do določene mere rušijo in da moški sicer spuščajo ženske v svoj prostor, vendar le do določene mere, ki omogoča vzdrževanje obstoječih razmerij. Prav zato imajo ženske še vedno občutek, da se morajo dokazovati in dosežati merila za pripustitev v ta prostor, ki jih določajo moški. Toda prav s tem, ko ne izoblikujejo lastne identitete navijačice in se podredijo, izgubijo možnost doseganja enakovrednosti. Status jim je dokončno podeljen šele, ko jih tudi moški navijači priznajo kot "prave" navijačice. Kot navaja Uletova (2000), je bistvena značilnost identitete, da se postavi v odnos. V identiteti odmeva in se odziva svet okoli posameznika na njegove osebne značilnosti. Nanjo lahko gledamo tudi kot na proces družbenega samoumeščanja subjekta.

Ugotavljamo, da se ženske prebijajo v športni prostor, ki ga Dunning (1999) opredeljuje kot prostor, v katerem je moškim dovoljeno izražanje agresije na načine, ki jih je družba označila kot neprimerne. Zaradi tega ta prostor pripada moškim in Finn (1994) meni, da je namenjen izključno njim. Čeprav se ta prostor odpira tudi ženskam, so še vedno moški tisti, ki določajo pravila igre. Tako ženske ostajajo v okviru pričakovanih vedenjskih vzorcev in si

praviloma ne dovolijo izražati agresivnih impulzov, kar potrdi teze Geena (1998) o tem, da ženske v večji meri kot moški dojemajo agresivno vedenje kot neprimerno ter da moški v večji meri izražajo agresijo na fizičen način. Avtor dodaja, da je eden od dejavnikov, ki igrajo pomembno vlogo pri razlikah v izražanju agresije med moškimi in ženskami, način, kako moški in ženske dojemajo situacije, ki predstavljajo potencial za sprožanje agresivnih impulzov. Raziskave so pokazale, da ženske v večji meri kot moški dojemajo agresivno vedenje kot neprimerno, kar pomeni, da je izražanje agresije v družbi med drugim odvisno tudi od kulturnih modelov, ki lahko spodbujajo ali zavirajo izražanje agresije med posamezniki in ki s svojimi normami in vrednotami tudi narekujejo razlike izražanja agresije med spoloma. Uletova (2000) ugotavlja, je naša zahodna družba usmerjena k moški agresivnosti in jo med moškimi tudi spodbuja, medtem ko je ženski spol prikazan kot neagresiven in miroljuben. Tako lahko skozi perspektivo frustracijske teorije o agresivnosti sklepamo, da pri ženskah kot primitivna asociacijska težnja prevlada težnja po umiku, saj izražanje fizične agresije ženskam predstavlja mejo, ki je ne prestopijo, medtem ko se pri moških pojavi agresivna težnja, ki se v določenih primerih manifestira v obliki fizičnega nasilja.

Tako kot lahko v prostoru navijaštva prepoznamo zasidranost spolnih vlog in z njimi povezanih družbenih pričakovanj do določenega spola, ugotavljamo, da se takšno pojmovanje odraža tudi pri ovirah, ki jih raziskovanke navajajo kot tiste okoliščine, ki jim onemogočajo udejstvovanje v tovrstni aktivnosti. Kljub vsemu ostajajo šola, služba in družinske obveznosti v določenem življenjskem obdobju prioriteta, ki prevlada nad individualnimi interesi posameznic.

Ali je morda poskus ženskega uveljavljanja v sferi navijaštva le boj z mlino na veter? Čeprav ženske navijačice v obdobju aktivnega udejstvovanja v procesih navijaštva skušajo doseči visoko zastavljene cilje in merila, ki so nujni za njihovo sprejetost v tem prostoru, ob tem pa dosegajo zavidljivo stopnjo znanja in poznavanja specifične igre ter razvijejo navijaške navade, tovrstna aktivnost zaznamuje le določno obdobje njihovega življenja. Morda pa gre pri vsem skupaj le za eskapizem ...

7.4 Razprava: na poti do ... statusa quo

Po opravljeni kvalitativni in kvantitativni analizi podatkov se nam je izkazalo kot zelo produktivno, da smo kombinirale uporabo kvalitativne in kvantitativne raziskovalne metodologije, ker smo s tem dobile tako splošno sliko kot tudi poglobljen pogled na pojav ženskega navijaštva.

Pokazale so se nekatere razlike v ugotovitvah, veliko pa je tudi podobnosti. Če spoznanja strnemo, lahko ugotovimo, da kvalitativna analiza pokaže, da pri ženskah navijačicah zavzemajo v sklopu začetnih motivov za spremljanje športnih prireditev pomembno mesto moški, medtem ko rezultati kvantitativne analize ne kažejo bistvenih razlik med osrednjimi motivi za spremljanje športnih prireditev med moškimi navijači in ženskami navijačicami. Ta razkorak morda lahko razložimo kot posledico specifičnih karakteristik kvalitativnega in kvantitativnega pristopa v raziskovanju. S pomočjo pisnega spraševanja v obliki anketnega vprašalnika dobimo vpogled v situacijo tukaj in zdaj. Pokaže se trenutno stališče, interes, ki se nanaša na resnično zanimanje za specifično igro, saj rezultati kažejo, da posameznik – moški – igra pomembnejšo vlogo le kot partner (ne pa kot igralec). Zgodbe intervjuvank pa omogočajo celovitejše in bolj poglobljeno videnje razvoja interesov skozi časovno perspektivo. S tem spet prihajajo v ospredje začetni motivi.

Izražanje fizične agresije postane ločnica med dvema skupinama navijačev – med "pravimi" ("normalnimi") in "nepravimi" ("nenormalnimi"). Predvsem kvantitativni del kaže statistično pomembnost izražanja agresivnih impulzov pri moških; tako verbalnih kot neverbalnih. Ženske pa agresivne impulze izražajo, če jih sploh, vedno verbalno. Mejo, ki je nikoli ne prestopijo, jim predstavlja izražanje fizične agresije. Vse to nakazuje, da se ženske še vedno najdejo v vzorcu tipične ženske, ki ne izraža agresivnih impulzov. Hkrati z opaznim zavzemanjem tipičnih spolnih vlog se pojavi vprašanje emancipacije. Razvoj interesov se čedalje bolj približuje pravemu interesu, ki je deklariran kot moški interes. Tako kvantitativni kot kvalitativni del kažeta na to, da ženske same ob vstopu v prostor navijaštva dajejo velik pomen poznavanju navijaške scene in si pri tem postavijo izredno visoka merila. Treba je vedeti več kot moški, biti boljša v znanju. Ženska se v želji po sprejetju in

priznanju dokazuje moškemu z nivojem poznavanja. Izkaže se, da si ženske same postavijo za merilo dobro poznavanje scene in aktivno sodelovanje, medtem ko se zdi, da je moškim že ob prvem vstopu v navijaški prostor podeljen status navijača.

Predvidevanje o ženskem navijaštvu kot spontani aktivnosti se izkaže kot nepravilno, saj gre pri tem za zelo organizirano aktivnost, čeprav ne v sklopu organiziranih navijaških skupin. Razlog, da se ženske večinoma ne vključujejo v te skupine, je predvsem pomanjkanje občutka varnosti.

Navijaški prostor se pokaže kot prostor, ki ne dopušča nobene sfere ženskosti, ki bi bila pozitivno vrednotena. Opazna je močna zasidranost spolnih vlog, v ospredje pa stopita rivaliteta in dokazovanje moškemu spolu. V tem prostoru ženske ne dopuščajo možnosti, da bi izoblikovale sebi lastno identiteto ženske – navijačice, ampak se skušajo identificirati s podobo moškega navijača. Merila določajo moški, v ozadju ni enakovrednosti, ampak gre za podreditev moški dominantnosti. Ženska je vedno v primerjavi z moškim. To, da prava emancipacija v tem prostoru ne obstaja, kaže tudi ugotovitev, da si ženske same postavijo veliko višja merila kot veljajo za moške, v to pa jih na nek način sili zavest o tem, da gredo ob vstopu v sfero navijaštva skozi sito, izpraševanje, preden jim moški priznajo status navijačice oziroma navijača.

Dejansko v prostoru navijaštva vlada diskurz moči in rivalstva, katerega nosilci so moški. Skozi takšno perspektivo lahko razumemo nelegitimnost spolnega vidika kot začetnega motiva. Če bi moški priznali ta motiv kot legitimen, potem propade temelj, na katerem sloni celoten diskurz. Priznavanje seksualnega vidika bi posledično pripeljalo do spremembe oziroma redefiniranja celotnega diskurza. Da do tega ne bi prišlo, se morajo obstoječi odnosi ohraniti kot legitimni, ženske se morajo podrediti obstoječemu diskurzu, s tem pa se vzdržuje status quo.

V kvantitativnem delu se kaže popolna odsotnost priznavanja moškega kot objekta, ki lahko prinaša užitek (odsotnost odgovorov o tem, da gredo navijačice na tekmo le zaradi gledanja določenega igralca ali igralcev), in to razliko si razlagamo prav z že prej omenjenim razvojem interesov, ko se začetni motivi spremenijo v takšne, ki so priznani kot legitimni.

Presenetljivo pa se skozi celotno raziskovanje kaže relativno

majhna pogostost uporabe alkohola in drugih drog v navijaštvu. Ta rezultat nas je presenetil, saj smo si na osnovi lastnih izkušenj, branja literature in medijskih predstavitev oblikovale predstavo o nekakšni paketni identiteti navijača, ki vsebuje tudi uživanje drog, predvsem alkoholnih pijač. Za ženske uživanje alkohola sploh ni relevantna tema, o kateri bi govorile. Morda je na odgovore raziskovancev vplivala močna socialna kontrola ali pa zajeti vzorec predstavlja skupino "pravih" navijačev, ki spremljajo športne prireditve zaradi resničnega zanimanja za igro in šport, ne pa tistih, ki na športne dogodke prihajajo predvsem zaradi družbe in zabave, kar hitreje privede do uživanja večjih količin alkohola in pojavljanja agresivnega vedenja, čemur pa družba in mediji namenjajo več pozornosti.

Do razlik med rezultati, ki govorijo o prepoznavanju ovir za prenehanje aktivnega sodelovanja žensk v sferi navijaštva, pridobljenimi s kvantitativno in kvalitativno metodo, verjetno prihaja zaradi različnosti metodologij. Rezultati kvantitativnega dela namreč pripeljejo do ugotovitve, da ne obstajajo specifične ovire za prenehanje, medtem ko se v kvalitativnem delu raziskovanja, ki zaradi osebnega stika omogoča bolj zaupen odnos, večjo širino in globino razmišljanja ter varen prostor, kažejo tipične ovire, povezane s spolno vlogo – družina, vloga matere in gospodinje, pa tudi šola in služba.

Ves čas raziskovanja nas je spremljala dilema, kdo je pravi navijač oziroma navijačica. Kaj je tisto pravo merilo? Izhajajoč iz spoznanj, pridobljenih skozi proces raziskovanja, lahko rečemo, da so poznavanje specifične športne discipline in navijaške scene, navijaške navade ter pomembno mesto, ki ga navijaštvo zaseda v življenju posameznika, tisti pomembni dejavniki, ki dajejo velik pečat in označujejo pravega navijača oziroma navijačico.

8 Zaključek

Sfera navijaštva predstavlja kompleksen prostor, ki ponuja vrsto možnosti za raziskovanje. Žensko navijaštvo je gotovo tema, ki ji je bilo namenjenega premalo prostora, zato menimo, da smo s svojim delom vsaj delno zapolnile to vrzel.

Ponujajo pa se še druge možnosti za nadaljnje raziskovanje. Eno takšnih področij je stališče moških do žensk na športnih prireditvah. Naša raziskava je zajela vzorec žensk, ki se prepoznajo kot "prave" navijačice, v kakšni od prihodnjih raziskav pa bi bilo zanimivo narediti primerjavo med ženskami navijačicami in ženskami, ki sicer obiščejo športno prireditev, se pa ne dojemajo kot navijačice. Naslednji vidik, ki se ponuja v raziskovanje, je tudi pojav moškega navijaštva na športnih prireditvah, na katerih sodelujejo ženske športnice.

Z našo raziskavo smo vstopile v sfero navijaštva, v kateri smo poskušale odkriti, kakšno je mesto ženske v navijaštvu. Skušale smo se oddaljiti od stereotipa o "kvazinavijačici blondinki", ki prevladuje tako v medijih kot tudi v naših glavah. Skozi raziskovanje smo dobile vpogled na žensko navijaštvo tukaj in sedaj ter na razvoj identitete navijačice skozi časovno perspektivo. Seznanile smo se s stališči žensk v sferi navijaštva in njihovimi pogledi na svojo situacijo, ki je gotovo specifična, pa vendar odraža procese, ki se odvijajo v širši družbi.

9 Literatura

Antić, M. G. (1996). Od sufražetk do ministric. V L. Bogovič in Z. Skušek (ur.), *Spol: Ž*. Ljubljana: ISH : KUD France Prešern.

Dobnikar, M. (1996). Sos telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja. V L. Bogovič in Z. Skušek (ur.), *Spol: Ž*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis: KUD France Prešeren.

Dunning, E. (1999). *Sport matters: sociological studies of sport, violence and civilization*. London: Routledge.

Finn, P.T. (1994). Football violence: a societal psychological perspective. V R. Giulianotti, N. Bonney in M. Hepworth (ur.), *Football, violence and social identity*. London: Routledge.

Freud, S. (1987). *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Geen, R. G. (1998). *Human aggression: theories, research and implications for social policy*. San Diego: Academic Press.

Giulianotti, R. (1999). *Football. A Sociology of the Global Game*. Cambridge: Polity Press.

Glaser, E. (1995). Alkohol s škodljivim učinkom za uporabnike z medicinskega, socialno medicinskega in sociološkega vidika. V I. Rogl (ur.), *Zbornik razprav, Odvisnost - družbeni problem včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja.

Ipavec, D. (1999). *Celostna spolna vzgoja*. Ljubljana: Spes.

Kozmik, V (1996). Zakaj urad za žensko politiko? V L. Bogovič in Z. Skušek (ur.), *Spol: Ž*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis: KUD France Prešeren.

Radnedge, K. (1994). *The ultimate encyclopedia of soccer*. Carlton: Hodder and Stoughton.

Ule, M. (2000). *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana. Znanstveno in publicistično središče.

Vodeb, R. (1998a). Šport in Ojdipov kompleks 1.del. *Šport*, 46 (2), s. 33 -34.

Vodeb, R. (1998b). Šport in Ojdipov kompleks 2. del. *Šport*, 46 (4), s. 28 -33.

Vodeb, R. (2001). *Šport skozi psihoanalizo*. Trbovlje: FIT.

Walker, R. (1997). *Spolnost in medčloveški odnosi*. Ljubljana: DZS.

Weininger, O. (1993). *Spol in značaj*. Ljubljana: Analecta.

Wenner, L. A., Gantz, T. (1998). Watching Sports on Television: Audience, Experience, Gender, Fanship and Marriage. V L. A. Wenner, *Mediasport*. London, New York: Routledge, str. 233-257.

Žagar, I. Ž., Milharčič Hladnik, M. (1996). Nekaj izhodiščnih prizadevanj za odpravo seksistične rabe jezika. V L. Bogovič in Z. Skušek (ur.), *Spol: Ž*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis: KUD France Prešeren.

Žugić, Z. (1996). *Uvod u sociologiju sporta*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Fakultet za fizičku kulturu.

Izvirni znanstveni članek, prejet oktobra 2004.

Ranljivost mladih pri soočanju z brezposelnostjo

Vulnerability of young people facing unemployment

Jana Rapuš Pavel

Povzetek

Jana Rapuš Pavel, dr. soc. ped., Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana.

V sodobni družbi prihaja do bistvenih sprememb pri prehodih mladih na področje dela in v zaposlitev, saj ti postajajo kompleksnejši in bolj diferencirani kot v preteklosti. Opuščanje koncepta polne zaposlenosti prispeva k večji negotovosti pri osamosvajanju in vstopanju mladih v svet dela. Prispevek opozori na naraščajoč problem brezposelnosti mladih, pregleduje literaturo o konceptu socialne izključenosti ter se osredotoči na povezanost brezposelnosti mladih s tveganjem marginalizacije in socialnega izključevanja. Predstavi nekatera spoznanja in empirične izsledke študij, ki analizirajo položaj brezposelnih mladih. Ugotovitve opozarjajo, da pri mladih akumulacija neugodnih izkušenj z brezposelnostjo prispeva k ekonomski deprivaciji, socialni izolaciji in k težavam na področju duševnega zdravja. Zaključki navajajo, da je treba pozornost namenjati tako strukturni kot subjektivno biografski perspektivi položaja brezposelnih mladih ter

tako spremljati različne dejavnike in procese socialnega izključevanja in integracije mladih ob prehajanju v delo in zaposlitev.

Ključne besede: *mladi, brezposelnost, socialna izključenost*

Abstract

In modern society essential changes are occurring in the ways in which young people are joining the labour market and finding employment. These transitions are becoming more complex and varied than in the past. The abandonment of the concept of full employment is leading to rising uncertainty over the process of becoming independent and joining the workforce. This article draws attention to the growing problem of unemployment among young people, reviews the literature on the concept of social exclusion and focuses on the link between unemployment and the risks of marginalisation and social exclusion among the young. It also presents a number of conclusions and empirical findings from studies looking at the situation of unemployed young people. These studies show that an accumulation of unfavourable experiences in relation to unemployment leads young people into economic deprivation and social isolation and into development of mental health problems. The conclusions indicate that we must pay attention to both the structural and subjective/biographic aspects of the position of young people, and monitor the various factors and processes of social exclusion and integration of young people joining the labour market and finding employment.

Key words: *youth, unemployment, social exclusion*

Uvod

V pogojih sodobne družbe postajamo vse bolj občutljivi za posledice spremenjene vloge dela ter spreminjajočih se prehodov mladih v odraslost. Kriza zaposlitvene družbe in spremenjeni pogoji za vstop na trg dela oblikujejo ranljive skupine in večje tveganje socialne izključenosti tistih, ki so že sicer v marginaliziranem družbenem položaju. Uletova (2000) ugotavlja, da je v osemdesetih in devetdesetih letih brezposelnost mladih postala pereč problem tudi v vseh razvitejših državah in je dosegla najvišjo stopnjo po II. svetovni vojni. Avtorji govorijo o demografski neuravnoteženosti, kjer je na trgu več delovne sile kot novih delovnih mest. V povezava z naraščajočo brezposelnostjo se kot poglavitni razlog prav tako navaja nezadostna izobrazbena in kvalifikacijska struktura mladih. Z nezadostnim in nezadovoljivim znanjem mladi ne morejo slediti novim tehnološkim zahtevam potreb na trgu dela. Mladi so prav tako družbena skupina, ki imajo poleg individualnih tudi določene socialne pomanjkljivosti za vključitev v delo, ki so vezane predvsem na pomanjkanje delovnih izkušenj. Izsledki raziskav nezaposlenih mladih, ki jih predstavljamo v pričujočem prispevku, kažejo, da je to danes ena najbolj ogroženih populacij mladih, zato je vse več raziskovalne in strokovne pozornosti namenjeno spremembam, ki se pojavljajo ob nezmožnosti vstopa v svet dela.

Opuščanje koncepta polne zaposlenosti in značilnosti zaposlovanja mladih

Zaposlitev predstavlja v sodobni družbi osrednji del vsakdanjega življenja in ključni vir finančne neodvisnosti, statusa, prestiža, identitete ter socialne participacije. Razvoj trga dela spreminja stabilnost zaposlovanja, ki je pomemben vir socialne vključenosti. Ignjatović (2002: 9) pojasnjuje, da je koncept polne zaposlenosti zahteval intenziven gospodarski razvoj, ki ustvarja vedno nova delovna mesta, danes pa gospodarska rast ne omogoča hkratnega zagotavljanja polne zaposlenosti in zadovoljivega izboljšanja plač, kar prispeva k vedno večjim inflatornim pritiskom na celotno gospodarstvo in družbo. Z naraščanjem problemov ohranjanja

zaposlenosti se spreminja tudi sama vsebina tega koncepta. Smo sredi prilagajanja novim razmeram na trgu delovne sile in v družbi nasploh, in čeprav še vedno govorimo o polni zaposlenosti, se dopušča določena družbeno sprejemljiva stopnja brezposelnosti¹, o kateri avtorji govorijo celo kot o naravni stopnji brezposelnosti (prav tam). V sedanjem času je veliko pozornosti namenjene fleksibilnim zaposlitvam. Vse bolj se vpeljujejo nove nestandardne oz. postmoderne oblike zaposlovanja, kot so samozaposlovanje, zaposlitev za določen čas in s skrajšanim delovnim časom. Odprto ostaja vprašanje, ali te zaposlitve vodijo v stabilno zaposlitev ali predstavljajo past in vodijo mlade v marginalizacijo in izključenost. Svetlik (2001: 18) poroča, da se je v Sloveniji s počasnim stabiliziranjem gospodarstva in uporabo podobnih ukrepov aktivne politike zaposlovanja kot v bolj razvitih evropskih državah od leta 1992 začelo povečevati število prostih delovnih mest, ki pa ga spremlja visok delež prostih delovnih mest za določen čas. Pojav začasnih zaposlitev povečuje fleksibilnost trga delovne sile, toda hkrati zmanjšuje socialno varnost zaposlenih na teh delovnih mestih, predvsem mlajše delovne sile, ter prej brezposelnih, ugotavlja avtor in dodaja, da je slovenski trg delovne sile kljub določenim premikom v smeri fleksibilnosti še vedno dokaj tog. Med različnimi oblikami fleksibilnega zaposlovanja narašča le zaposlovanje za določen čas, medtem ko je na primer delež zaposlenih s skrajšanim delovnim časom relativno nizek. Za mlade je značilno, da že v času šolanja občasno sezonsko, počitniško ali honorarno bolj ali manj redno opravljajo delo za plačilo in občasno vstopajo na trg dela. Trbančeva (1992) pravi, da avtorji govorijo o posebnem segmentu delovne sile in o t. i. mladinskem trgu dela (*youth labour market*),

¹ Brezposelnost je položaj posameznika, ki nima statusa zaposlenosti, je brez dela, službe, zaposlitve. Glede na to, kako nekdo pride v ta položaj, ločimo različne vrste brezposelnosti. Najbolj grobo delitev predstavlja Hlača (1995), ki ločuje *prostovoljno in tehnološko brezposelnost*. Za prostovoljno brezposelnost je značilno, da delavci niso pripravljeni delati iz različnih subjektivnih razlogov in izstopajo iz delovnega procesa. Danes se je koncept prostovoljne brezposelnosti razširil s področja plač na delovne pogoje, prekvalifikacije, selitve itd. Tako se za prostovoljno brezposelne štejejo posamezniki, ki niso pripravljeni sprejeti dela, ki je manj plačano, kot se njim zdi ustrezno. Prav tako sodijo v to kategorijo tisti, ki se niso pripravljeni preseliti v kraj, kjer so prosta delovna mesta, ki se nočejo prekvalificirati ali se jim zdi njihova izobrazba previsoka za ponujeno delovno mesto. *Tehnološka brezposelnost* nastaja zaradi novosti – vpeljevanja novih tehnologij, kar vpliva na zmanjšanje števila delovnih mest.

vendar med mladinskim in preostalim trgom delovne sile ni jasne razmejitev. Dotok mladih iz šol med brezposelne je značilen za vse države. Prispevajo k vsem vrstam brezposelnosti: k frikcijski,² ker prvič iščejo primerna delovna mesta, za kar jim manjka ustreznih izkušenj; k ciklični zaradi sezonsko neenakomernega zapuščanja šol in k strukturni, ker sistem rednega izobraževanja pogosto ne sledi ali ne more slediti spremembam v strukturi proizvodnje, pri čemer mladim manjka predvsem ustreznih delovnih izkušenj (Svetlik, 1985: 67; prim. Jeffs in Smith, 1990; Kelly, 1999; Harslof, 2003). Zanje je torej značilno menjavanje nezaposlenosti z obštudijskimi in delnimi zaposlitvami. Večina jih pogosto vstopa v začasna delovna razmerja in so zaradi tega izpostavljeni tveganju zaporednih obdobji brezposelnosti. V mladosti se je začel uveljavljati sistem fleksibilne podzaposlenosti, ki se oblikuje na robu uradnega sistema polne zaposlitve (Ule 2000). Svetlik (prav tam) opozarja, da gre pri selekciji zaposlitev v prvi vrsti za kriterij izobrazbe oziroma kvalificiranosti in delovnih izkušenj, v želji po minimaliziranju tveganja pa delodajalci vse bolj ocenjujejo tudi določene osebnostne lastnosti, kot so zanesljivost, prizadevnost itd. Ti pogoji za vstop na trg dela najbolj oblikujejo ranljive skupine mladih, med katere spadajo posamezniki s pomanjkljivo izobrazbo, neustrezno kvalifikacijo, mladi iz nižjih socialnih slojev in manjšin, imigranti ter v določenih okoliščinah dekleta. Te skupine še posebej izstopajo tam, kjer je splošna stopnja brezposelnosti velika. Trbančeva (1992) dodaja, da težji prehod mladih iz šol v delo pogosto izvira tudi iz družinske problematike razdrtih družin, iz položaja nezaposlenosti staršev, brezbriznosti domačih ter prisotnosti ali uživanja alkohola in drog. V teh primerih se izobraževalna kariera mladih pogosto lahko konča, še preden so dovolj stari, da bi zapustili šolo.

² V literaturi (Hlača, 1995) zasledimo še nekaj razvrstitev brezposelnosti.

Tako je *frikcijska brezposelnost* posledica motenj na trgu delovne sile, slabega pretoka informacij o prostih delovnih mestih in iskalcih zaposlitve. *Strukturna brezposelnost* kaže na dolgotrajno neskladje med povpraševanjem in ponudbo delovne sile. *Konjunktorno brezposelnost* povzročajo spremembe v strukturi gospodarstva in s tem samega sistema. *Sezonska brezposelnost* se pojavlja v gospodarskih vejah, kjer iz različnih razlogov ni možno delo čez vse leto. *Občasna ustavitve dela* nastane zaradi pomanjkanja energije ali surovin. V *pravo brezposelnost* avtorji uvrščajo tudi vse brezposelnosti, ki se periodično ponavljajo, v *nepravo ali prisilno* pa občasno skrajšana dela ali občasno mirovanje ter navidezno in prostovoljno nezaposlenost.

Brezposelnost mladih v Sloveniji in drugih evropskih državah

Hess in drugi (1994) ugotavljajo, da porast brezposelnosti v svetu avtorji pripisujejo štirim dejavnikom: gospodarski recesiji, demografskim spremembam, socialni politiki minimalnih plač in pomanjkljivi izobrazbi oz. kvalifikacijam. V 70. letih 20. stoletja so se poslabšale gospodarske razmere v razvitih družbah, ki jim ni uspelo ohraniti ugodnih gospodarskih kazalcev. Prvi so se z brezposelnostjo kot pojavom, enim najbolj perečih problemov sodobnega časa, začeli ukvarjati v Angliji, zdaj pa je razširjena že v vseh državah razvitega in nerazvitega sveta, v zadnjih letih pa se v določenih skupinah populacije izraziteje kaže tudi v Sloveniji. Na povečanje števila brezposelnih je v zadnjih 30 letih v Evropi vplivala tudi demografska sprememba na trgu delovne sile, kjer je v porastu vedno večji delež žensk. K pojavu pa sta prav tako prispevali zaposlovalna in socialna politika, saj sta v tem času namesto aktivne politike zaposlovanja večinoma izvajali pasivno politiko, ki se je ukvarjala predvsem z dohodkovno podporo brezposelnim (prim. Gallie in Paugam, 2000). Povečana brezposelnost kaže na pomanjkljivosti, ki jih trg dela kljub delovanju državne blaginje prek socialne politike in politike zaposlovanja ustvarja na prelomu v postmoderno obdobje.

Whiters in Mayne (po Ozamiz in drugi, 2001) opozarjata, da mora opredelitev brezposelnosti v prvi vrsti izhajati iz opredelitve ciljne skupine, vključevati mora identifikacijo dejavnikov, ki vodijo v brezposelnost, ter poimenovati pristope, ki vodijo v socialne spremembe in omogočajo ponoven vstop na področje dela, pri tem pa upoštevati tudi izkušnje brezposelnih. Ugotovitve European youth foruma (2001) kažejo, da v zadnjih dveh desetletjih prehajanje mladih v svet dela zaznamujejo tri glavne spremembe: čas prehoda zaradi podaljševanja izobraževanja nastopi v poznejši fazi posameznikovega življenja; trajanje prehoda se podaljšuje zaradi negotovosti na trgu dela in vključevanja v občasne oblike dela; mladi pa so zaradi deregulacije trga delovne sile, sprememb v sistemu socialnega varstva in zmanjševanja povprečnih dohodkov bolj ranljivi in nezavarovani (prim. Gallie in Paugam, 2000; Ule, 2000; Ule, 2003; Walther, 2003).

Walter in Schlathoff (2001) na podlagi pregleda različnih virov ugotavljata, da je v evropskih državah pojav brezposelnosti mladih

prav tako odraz spremenjenih tranzicij vstopanja v zaposlitev in tradicionalnega odziva programskih politik. Ob tem navajata naslednje ugotovitve (prav tam: 106):

- Brezposelnost mladih po Evropi ima na formalnem trgu delovne sile različno relevantnost. Zaradi pomanjkanja dela se politike zaposlovanja usmerjajo k spodbujanju samoodgovornosti posameznikov (European commission, 1999).
- V procesih izobraževanja in zaposlovanja se dogajajo strukturne spremembe; raznolikost izobraževanj in usposabljanj je odločilni dejavnik razlik v prilagajanju spremembam na trgu dela (Shavit in Muller, 1998).
- Brezposelnost je strukturno različno pogojena glede na spol. Razlike glede na spol se izražajo skozi segmente izobraževanja, usposabljanja in trg dela.
- Problem specifičnih skupin mladih brezposelnih: migrantov, osipnikov, mladih z nižjo izobrazbo, mladih s kriminalno zgodovino idr. se kaže v kombinaciji pomanjkanja resursov in ustreznih institucionalnih postopkov.
- Skrita brezposelnost in črna ekonomija sta sestavni del kompleksnosti pojava tranzicije v delu in zaposlitvi, ki je uradna statistika ne zazna, ugotavlja pa se, da narašča v vseh delih Evrope (Mingione, 1994; MacDonald, 1998).

Socialne neenakosti pri dostopu do virov in možnosti se kažejo v individualiziranih prehodih in različnih biografskih priložnostih posameznika. Sposobnost posameznika za pogajanje v tranziciji v odraslost in zaposlitev je odvisna od njegovega kulturnega kapitala, podpore v družini, možnosti in omejitev v procesu izobraževanja ter spolne, socialne in etnične pripadnosti. Ta divergentna konstelacija vodi k različnim t. i. »jo-jo«-tranzicijam³ v odraslost in zaposlitev. Du Bois - Reymondova in Blasco Lopez (2003: 23) izpostavita

³ Izraz »jo-jo« (asociacija na igračo jo-jo, za katero je značilno navijanje in odvijanje vrvice na vrteče se vreteno) je metafora za sodobno dinamiko mladosti, ko se posameznik giblje in vijuga med različnimi življenjskimi sferami, koncepti sebstva ter življenjskimi in kariernimi uspehi in neuspehi. Za mlade odrasle so značilni pogosti reverzibilni prehodi: zapustijo dom staršev in se vrnejo čez nekaj mesecev; zapustijo šolo in se čez nekaj mesecev ponovno vključijo v šolanje; najdejo si delo, ki ga lahko hitro izgubijo; spreminjajo poklicne aspiracije zaradi osebnih preferenc ali razmer na trgu dela ipd. (Walter in Schlathoff, 2001).

naslednje izhodiščne položaje mladih: *mlade z omejenimi resursi*, ki so pod pritiskom negotovih zaposlitev, brezposelnosti in večkratnega usposabljanja; *mlade z znatnimi resursi*, ki jim omogočajo svobodno odločanje glede na lastne potrebe in preference; *mlade, ki bi želeli poskusiti nove možnosti v povezavi z delom in izobraževanjem*, a so pod vplivom različnih pritiskov prisiljeni svoje poklicne in izobraževalne želje prilagajati standardiziranim in restriktivnim potem usposabljanja, ter *mlade, ki podaljšujejo odvisnost od staršev*, v kar jih prisiljujeta nezadostna socialna varnost in položaj brezposelnosti (prim. Ule, 2000; Ule, 2003).

Vpogled v statistiko podatkov (Letno poročilo Zavoda RS za zaposlovanje, 2003) razkrije, da se problematika brezposelnosti mladih v Sloveniji kljub celotni ugodni sliki relativno nizke stopnje brezposelnosti v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi državami aktualizira in da narašča predvsem brezposelnost prvih iskalcev zaposlitve. Svetlik (2001) meni, da gre za občutljivo vprašanje o perspektivah mlade generacije, ki bo v naslednjih desetletjih nosila breme ekonomskega razvoja, s tem pa tudi socialnega in političnega.

Statistični podatki kažejo, da je imela Evropska unija pred zadnjo pridružitvijo novih članic približno sedem milijonov mladih brezposelnih, starih do 25 let, od teh 40 % dolgotrajno brezposelnih, kar pomeni, da so bili brezposelni več kot leto dni (OECD, 2001). Višja stopnja brezposelnosti pri mladih kot v drugih starostnih skupinah je sicer pričakovana, ugotovitve pa kažejo, da je v Evropi brezposelnost mladih višja od stopnje brezposelnosti celotne populacije, zato je opozoriti na resnost problema marginalizacije in izključenosti mladih. Furlong in Cartmel (2003: 31) menita, da je brezposelnost mladih v zadnjih desetih letih v Evropi naraščala kljub demografskim značilnostim upadanja mlade generacije ter kljub naraščanju in širjenju programov izobraževanja v vseh državah članicah.

Tabela 1: Gibanje brezposelnosti celotne populacije in mladih v starosti do 25 let v državah EU in Sloveniji v odstotkih.

	1999		2000		2001		2002	
EU-25	9,1	18,4	8,6	17,4	8,4	17,6	8,7	18,1
EU-15	8,5	17,1	7,6	15,2	7,2	15,1	7,6	15,6
Slovenija	7,2	17,9	6,6	16,2	5,8	16,0	6,1	15,3

Vir: Eurostat, 2003.

Iz tabele vidimo, da je v Sloveniji v povprečju brezposelnost celotne populacije v obdobju med leti 1999–2002 nižja od povprečja evropskih držav EU-25 in nekoliko višja od držav bivše EU-15, brezposelnost mladih v starosti do 25 let pa je v Sloveniji nižja od brezposelnosti mladih v evropskih državah. Med evropskimi državami, ki so imele pred pridružitvijo novih članic v EU najvišje stopnje mladih brezposelnih, zlasti izstopajo Italija, Španija in Finska, med države z najnižjo stopnjo brezposelnosti mladih pa se uvrščajo Danska, Nemčija in Norveška (Eurostat, 2003).

Za Slovenijo sicer ugodno sliko v primerjavi z evropskimi državami bolj podrobno osvetli naslednji prikaz podatkov, ki ga pridobimo iz Letnih poročil Zavoda RS za zaposlovanje.

Tabela 2: Značilne skupine registriranih brezposelnih oseb med leti 1999 in 2003 v Sloveniji.

Leto	Povprečno štev. registriranih brezposelnih oseb	Deleži posameznih kategorij v letih od 1995 do 2003 (v %)					
		Stari do 26 let	Iščejo prvo zaposlitev	Ženske	Brezposelni več kot leto dni	Brez strokovne izobrazbe	Stari nad 40 let
1999	118.951	25,8	18,7	50,6	63,7	47,5	48,5
2000	106.601	23,4	17,9	50,7	62,9	47,2	51,7
2001	101.857	24,1	18,8	50,8	58,9	47,0	50,5
2002	102.635	24,0	19,6	51,2	54,4	47,0	49,4
2003	97.674	26,1	23,2	52,8	48,6	44,2	44,1

Vir: Letno poročilo Zavoda RS za zaposlovanje za leto 2003.

Iz tabele je razvidno, da je od leta 1999 do leta 2003 najbolj glede na druge kategorije naraščala brezposelnost mladih v starosti do 26 let in mladih iskalcev prve zaposlitve. Analitiki zavoda za zaposlovanje ugotavljajo, da se do leta 1999 stopnja registrirane brezposelnosti ni bistveno zmanjšala, k zmanjšanju števila registriranih brezposelnih pa so v letu 1999 prispevale tudi spremembe pri vodenju baz podatkov o registriranih brezposelnih, ki so vključeni v programe javnih del in izobraževanja. Po letu 1999 se vključeni v javna dela vodijo kot zaposleni, vključeni v izobraževanje pa kot neaktivni. V obdobju 2000–2002 se je z upočasnitvijo gospodarske rasti upočasnila tudi rast zaposlenosti. Stopnja registrirane brezposelnosti je v letu 2003 znašala v povprečju 11,2 %, od tega je bilo 23,2 % iskalcev prve zaposlitve

(približno 125.000 oseb), 26 % pa mladih v starosti do 26 let. Po podatkih iz letnega poročila Zavoda RS za zaposlovanje se je v letu 2003 glede na leto prej priliv med mladimi iskalci prve zaposlitve povečal za 18,7 %, in sicer največ od vseh kategorij brezposelnih. Strokovnjaki zavoda za zaposlovanje ugotavljajo, da večje zaposlovanje brezposelnih onemogoča strukturni značaj brezposelnosti, ki se zlasti kaže v dolgotrajni brezposelnosti, vztrajno visokem deležu brezposelnih brez izobrazbe in neugodni starostni strukturi nezaposlenih. Menijo, da je najbolj trdovraten problem zaposlovanje brezposelnih brez izobrazbe, saj njihov delež ostaja vseskozi na ravni 47 % (prav tam, 2003).

Paradigme, večdimenzionalnost in implikacije koncepta socialne izključenosti

V zadnjem času se mladi po vsej Evropi srečujejo s problemom naraščajoče negotovosti in ranljivosti na različnih področjih življenja (Furlong in Cartmel, 1997). Določene skupine mladih se še posebej soočajo z problemom izključenosti s trga dela, ki opredeli status "normalne" odraslosti v družbi. Socialna izključenost se nanaša na dinamičen, multidimenzionalen akumulacijski proces izgub in prikrajšanosti, ki "odreže" mladega človeka od tako imenovanega "normalnega povprečja", ki v sodobni moderni družbi temelji na individualnih vezeh na področju dela, izobraževanja in vrstniškega druženja ter potrošništvu, medijih in pristočasnih aktivnostih (Aittola, 1998, po Heikkinen, 2000). Ko govorimo o izključenosti mladih, imamo v mislih izključenost iz enega in več omenjenih življenjskih področij, ko mladi v omenjenem smislu niso sposobni dosegati t. i. družbenih norm in standardov, ki jih družba od njih pričakuje, npr. obiskovati šolanje, pridobiti delo, biti zgledni potrošniki, prispevati na področju interesov in različnih pristočasnih aktivnosti ter si ustvariti lastno družino. Socialna izključenost mladih je tako vedno pogojena s številnimi ekonomskimi, socialnimi, političnimi ter kulturnimi konotacijami in dimenzijami (Silver, 1994; Strobel, 1996; Viratanen, 1998).

Evropska skupnost vse od leta 1988 v svojih dokumentih socialno izključenost dosledno poudarja kot enega temeljnih socialnih

problemov, proti katerim se morajo boriti države ES.⁴ V kontekstu socialne politike Evropske unije diskurz o socialni izključenosti ostaja ambivalenten, tako Abrahamson (1995) opozarja, da je koncept revščine zamenjal koncept socialne izključenosti. Raziskovanje revščine je usmerjeno predvsem na materialne vidike, zlasti višino dohodka, koncept socialne izključenosti pa je bil vpeljan kot odziv na izbruh novih družbenih problemov v sedemdesetih, zlasti dolgotrajne brezposelnosti in novih oblik revščine. Zavratnik Zimčeva (2000: 833) navaja Rodgersa (1994), ki pravi, da moč koncepta izvira iz dejstva, da vsebuje implicitni moralni naboj ter identificira populacije, ki zahtevajo pozornost oziroma pomoč in hkrati nudi ustrezno analitično orodje za oceno politik. Evropska skupnost finančno podpira raziskovanje in razvoj različnih programov za boj proti socialni izključenosti. V dokumentih ES je socialna izključenost najpogosteje razumljena kot institucionalni problem oz. kot problem pomanjkljive neustrezne socialnopolitične regulacije socialnih programov in ukrepov, ki so ali neustrezno zastavljeni ali neustrezno izvajani. Zelo pogosto pojem socialne izključenosti v svojih interpretacijah uporabljajo tudi raziskave Eurobarometra, kjer respondenti pojem in posebej vsebino tega pojma opredeljujejo ne le kot objektivno stanje nizkih dohodkov, revščine, nezaposlenosti, odvisnosti od socialnih podpor ipd., ampak bolj kot občutek pomanjkanja družbenega priznanja in dostojanstva ter kot občutek nemoči, da bi lastno situacijo lahko spremenili sami (Rener, 2003: 159).

Socialna izključenost je dinamičen večdimenzionalni proces, ki vključuje tako objektivne situacije ter socialne in ekonomske vidike življenja kot tudi subjektivne izkušnje ter za posameznika razpoložljive individualne in socialne vire. Tesno in dinamično je povezana z materialnim položajem na eni strani ter navadami in vrednotami posameznika na drugi. Avtorji glede na izbrana teoretska, politična, ideološka in druga izhodišča dimenzionalnost koncepta različno poimenujejo. Koncept zajema tako procese izključevanja kot samo stanje. Tako je s teoretičnega vidika veliko pozornosti namenjene predvsem dinamičnemu vidiku, večina empiričnega

⁴ Konec osemdesetih je Evropska komisija pričela izvajati tretji akcijski program, poznan kot Poverty 3 Programme (orig. *Medium Term Action Programme to Foster the Economic and Social Integration of the Least Privileged Groups*), in od tedaj je tudi pojem socialne izključenosti postal del uradnega jezika Evropske unije.

raziskovanja pa se ukvarja s statičnim vidikom, s stanjem večdimenzionalne izključenosti in prikrajšanosti. Gallie (1999) opozarja, da ukvarjanje s socialno izključenostjo nima zadostnega teoretičnega ozadja, in meni, da bi se koncept socialne izključenosti moral bolj uveljaviti in usmeriti pozornost tudi na nefinančne vidike življenja, še posebej pa na problem socialne izolacije.

Silverjeva (1994; prim. Trbanc, 1996) predstavlja paradigme koncepta izključenosti v okviru teoretičnih in nacionalnih diskurzov ter političnih ideologij, v teh okvirih pa prepoznava tri pomenske "idealne tipe" koncepta, ki se med seboj razlikujejo glede na omenjene okvire, v katerih se uporabljajo. Tako *paradigma solidarnosti* izhaja iz francoske republikanske misli in razlaga izključenost kot posledico pretrganja socialnih in simbolnih vezi – ekonomskih, institucionalnih in individualno pomembnih, ki običajno navezujejo posameznika na družbo. *Paradigma specializacije* izhaja iz angloameriškega liberalizma in je usmerjena predvsem na opazovanje izključenosti na individualni, mikro ravni – izključenost razlaga kot posledico diferenciacije, ekonomske delitve dela in ločitve različnih družbenih sfer. *Paradigma monopola*, ki se naslanja na Webra in delno na Marxa, pa predstavlja makro pogled na izključenost, ki je posledica nastajanja skupinskih monopolov, ki proizvajajo meje, neenakosti in izkoriščanje. Bhala in Lapeyrea (1995 po Zavratnik Zimc, 2000: 834) socialno izključenost definirata glede na ekonomski, družbeni in politični vidik. *Ekonomski vidik* se nanaša na vprašanje dohodka in omejen dostop do dobrin in zaposlitve. Poudarek je na izključenosti s trga dela in prerazporeditvi virov. V glavnem se ekonomski vidik dotika pomembnosti distribucijskih vprašanj. *Z družbenim vidikom* je pozornost namenjena relacijskim vprašanjem. Poudarki so na pomanjkanju participacije določenih družbenih skupin v procesu odločanja in marginalizacije deprivilegiranih skupin ter nociji enakih možnosti. *Politični vidik* se nanaša na enakost človekovih in političnih pravic. Ta dimenzija izključenosti problematizira tudi tendenco, da država kot garant osnovnih pravic in svoboščin ni nevtralna agencija. Da je lahko pomemben "izključevalec", ki nekatere družbene skupine vključuje, druge pa izključuje. Pomemben premik v nociji socialne izključenosti so politične in civilne pravice, ki pridobijo mesto osrednjih vrednot v diskurzu socialne politike. V zvezi s tem vidikom tudi Uletova (2000) meni, da koncept socialne izključenosti, kot ga danes večinsko uporabljamo, ne vsebuje dovolj

interpretativnih izzivov globalnih struktur moči in distribucije družbenega bogastva. S seboj nosi pomena neizbežnosti in nemoči ter deluje ideološko, ker odkriva učinke, ne da bi se spraševal po vzrokih.

Room (1995) socialno izključenost opredeli kot koncept, s katerim prepoznamo strukture v družbi, ki vodijo v marginalizacijo in socialno izključevanje. V tej perspektivi socialno izključenost definira kot posledico pomanjkljivosti enega ali več izmed naslednjih podsistemov: *demografskega in pravnega sistema*, ki promovira civilno integracijo; *sistema trga dela*, ki promovira ekonomsko integracijo; *socialnega sistema*, ki promovira socialno integracijo, ter *družinskega in skupnostnega sistema*, ki promovira medosebno integracijo. Socialno izključenost povezuje s pomanjkanjem virov, kar se odrazi v neustrezni socialni participaciji, pomanjkanju socialne zaščite ter socialne integracije in moči.

Brezposelnost mladih nedvomno predstavlja dejavnik tveganja za marginalizacijo in socialno izključevanje. Zavedati pa se je treba, da vsi, ki se soočajo s tem problemom, ne doživljajo nujno tudi politične, socialne in kulturne izključenosti. Vključenost mladih v nedominantne kulture, subkulture in različne etnične kulture lahko v širšem razumevanju družbenega konteksta koncepta socialne izključenosti pospešuje procese marginalizacije in socialnega izključevanja. Glede na izredno kompleksnost in večdimenzionalnost procesov socialnega izključevanja kaže posebno pozornost namenjati ugotavljanju, do katere stopnje je marginalizacija v povezavi z zaposlovanjem mladih še izbira posameznika. Ali je morda sprejemanje različnih življenjskih stilov izbira posameznika ali pa predstavlja način prilagajanja pritisku življenjskih razmer, ki mladim nudijo zelo malo možnosti.

Zaradi izgube dela se posameznik lahko počuti nemočnega, deprivilegiranega, ne pa nujno socialno izključenega iz družbenega dogajanja. Zaposlitev implicira socialno integracijo, brezposelnost pa ne pomeni nujno socialne izolacije. Pomembno vprašanje je torej, koliko in v katerih dimenzijah socialne izključenosti so mladi, ki se soočajo z brezposelnostjo, še posebej ranljivi. Ali je mogoče, da vendarle ne doživljajo socialne izolacije, saj imajo vzpostavljene čvrste socialne mreže, so socialno angažirani ter povezani z vrstniškimi skupinami, prijatelji, družino idr.? Tu smo pozorni tudi na kakovost socialnih stikov ter pogostost in kakovost socialnih

podpor, ki jih mladi prejemajo, in se zavedamo, da pogostost socialnih stikov za mlade morda še ne pomeni nujno potrebne socialne podpore. Zastavlja se tudi vprašanje, ali visoka stopnja socialne integracije že pomeni večje in boljše možnosti za delo in zaposlitev, in nenazadnje, kako socialna v-/izključenost vpliva na zdravje mladih in s tem na boljše možnosti zaposlitve.

V praksi je težko razlikovati med pomanjkanjem vpliva ter delovanjema posameznih sistemov in dejavnikov, ki na različnih področjih prispevajo k v-/izključevanju. Trg dela tako promovira ekonomsko integracijo, hkrati pa tudi socialno in medosebno integracijo. Prav tako socialni sistem in področje medosebnih odnosov promovirata tako socialno kot ekonomsko integracijo. Skupine so lahko ekonomsko integrirane, a politično in socialno marginalizirane. Lahko so kulturno integrirane (npr. etnične skupine), a socialno marginalizirane. Mladi, ki se soočajo z brezposelnostjo, so lahko v marginalnem položaju, lahko pa so za neko obdobje izključeni iz trga dela. Položaj mladih na prehodu v zaposlitev je pogosto opredeljen z vmesnim položajem, kjer izhodi še niso jasni ali popolnoma predvideni in poznani. Tako sploh ni nujno, da obdobje brezposelnosti za vse mlade predstavlja problem, saj lahko predstavlja le potreben korak prilagajanja trgu dela. Paugam (1996) meni, da se ekstremne oblike marginalizacije in socialne izključenosti pojavijo ob podaljševanju obdobja brezposelnosti v povezavi s procesi dezintegracije socialnih mrež, ki posameznika vpenjajo v skupnost. V tem pogledu socialno izključevanje predstavlja enega od procesov kumulativne prikrajšanosti.

Nekateri vidiki marginalizacije, deprivacije in socialne izključenosti brezposelnih mladih v izsledkih raziskav

V nadaljevanju bomo opozorili na nekatere izsledke domačih in tujih raziskav, ki kažejo kompleksnost in povezanost brezposelnosti in drugih dejavnikov na posameznih dimenzijah (področjih), ki mlade vodijo v marginalizacijo in socialno izključevanje. Pri tem izhajamo iz Kronauerjeve (1998) dimenzionalne opredelitve koncepta socialne izključenosti, ki ga avtor navezuje na pojav brezposelnosti

ter pri tem pozornost namenja dinamiki in sovplivanju različnih dejavnikov in procesov v okviru šestih temeljnih dimenzij.

Izključenost s trga dela opisuje situacijo soočanja z zunanjimi ovirami pri vstopanju ali ponovnem vstopanju na trg dela, lahko je povezana s posameznikovim umikom s trga dela ali je posledica resignacije zaradi neuspešnega večkratnega zaposlovanja oz. poskusov zaposlovanja (Kronauer, 1998).

Harslof (2003) izpostavi dejstvo, da predstavljajo mladi današnje generacije prvo kohorto pojava začasnih zaposlitev, saj prejšnje generacije niso imele tovrstnih izkušenj pri vstopu na trg dela. Začasne zaposlitve za mlade prav tako pomenijo, da so bolj pod drobnogledom delodajalcev, ki tako lahko presojujejo kakovost nove, še nepreizkušene delovne sile. V številnih državahčasne zaposlitve uporabljajo kot dopolnilno strategijo aktivnega reševanja problematike brezposelnosti. Gallie in Paugam (2000) opažata, da ta strategija politike za zaposlovanje mlade brezposelne lahko sili in usmerja v to, da sprejmejočasne zaposlitve, ki bi jih sicer zavrnil. Harslof (2003: 62) prav tako povzema ugotovitve empiričnih analiz evropskih držav, ki potrjujejo, da ponudbe začasnih zaposlitev za mlade odpirajo tudi možnosti za zaposlovanje, hkrati pa ugotavlja, da imajo anketiranci z začasnimi pogodbami dela slabši pogajalski položaj glede izbiranja, koliko časa bi želeli delati na teden. Imajo tudi manj možnosti, da bi se vključili v usposabljanje in izobraževanje ob delu. V zvezi z začasnimi zaposlitvami poroča tudi o rezultatih evropske študije YUSE, ki je opomnila na naraščanje negotovosti in pomanjkanje socialne varnosti pri mladih, ki so zaposleničasno. Primerjava podatkov omenjene študije s slovensko (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004)⁵ pokaže, da so mladi v slovenskem vzorcu v večji meričasno in občasno zaposleni ter da je odstotek stalnih zaposlitev mladih pri nas precej nižji, kot je v evropskih državah, v katerih so anketirale mlade po isti metodologiji. Rezultati kažejo, da ta oblika zaposlitve vpliva tako na manjše možnosti mladih za zaposlitev kot tudi posega širše še na druga življenjska področja. Izrazito slab učinek začasnih zaposlitev se je v študiji YUSE pokazal tako v državah z visoko stopnjo brezposelnosti (npr. na Finskem in v Španiji) kot tam, kjer imajo nizko brezposelnost (Norveška in Škotska). Razlike rezultatov med državami, vključenimi v omenjeno

⁵ Raziskavo z naslovom »Socialna vključenost in psihosocialno zdravje mladih z izkušnjami brezposelnosti na območju Ljubljane« je financirala MOL.

raziskavo, in tudi slovenskim vzorcem se pojavljajo tudi v zvezi s kakovostjo podpor, ki jih mladi prejemajo od države in skupnosti, ko jim pogodbe začasno delo prenehajo. Na podlagi navedenega lahko zaključimo, da začasne zaposlitve mladim ne omogočajo zadostne integracije na trg dela, saj večini, ki ji je v času anketiranja uspelo najti začasno zaposlitev, še vedno grozita marginalizacija in socialna izključenost.

Ekonomska izključenost vključuje revščino, finančno odvisnost od državnih pomoči ali eksistenčno odvisnost od drugih socialnih skupin in posameznikov, kar je za posameznika lahko nesprejemljivo; vključuje pa lahko tudi pomanjkanje finančnih virov za lastno preživetje ali preživetje družine posameznika. Prostorska izključenost, ki je prav tako tesno povezana z ekonomsko izključenostjo, se kaže v razmerah bivanja in v prostorski koncentraciji skupnega bivanja oseb z omejenimi finančnimi zmožnostmi, ki jih povezujejo podobna socialna in kulturna ozadja. Vključuje posameznikovo doživljanje prostorske izolacije in pomanjkanja infrastrukture v kraju bivanja, pomanjkanje transportnih možnosti, kulturnih dogodkov, trgovin ipd. (Kronauer, 1998).

Različni modeli blaginje v evropskih državah lahko bolj ali manj blažijo ekonomsko marginalizacijo mladih. S spreminjanjem strukturnega konteksta in trga dela se spreminja tudi pojav revščine. Vogel (1997, po Hammer in Julkunen, 2003) ugotavlja, da je danes revščina med mladimi v evropskih državah že splošen trend, izjema je le Velika Britanija, kjer je pojav revščine še vedno bolj značilen za populacijo srednjih let. Trajna brezposelnost vodi mlade v revščino in odvisnost od socialnih in drugih državnih oblik pomoči.

Alvaro in Garido (2003) v raziskavi na španskem vzorcu ugotavljata, da mlade bolj kot negotovost zaposlitve bremenijo pritožbe staršev zaradi brezposelnosti; težje prenašajo predvsem finančno odvisnost od staršev. Raziskava, ki jo je Vogel (1997 po Hammer in Julkunen, 2003) izvedel v evropskih državah, je opozorila, da ekonomska odvisnost od staršev lahko predstavlja oviro za geografsko mobilnost mladih ter prispeva k medgeneracijskemu prenosu vzorcev revščine in vpliva na mlade tako, da obtičijo v okoljih z manj možnostmi. Starševske podpore pa lahko hkrati predstavljajo varovalni dejavnik pred revščino in obubožanostjo ter brezdomstvom in socialno izključenostjo.

Študija vzorca brezposelnih mladih na OS Ljubljana (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) je pokazala, da večjo materialno prikrajšanost pri osnovnih dobrinah čutijo mladi z nižjo izobrazbo in mladi, ki živijo v večjem mestu. Večjo socialno-kulturno prikrajšanost, ki je posledica pomanjkanja materialnih dobrin, pa izražajo mlade ženske, mladi z nižjo izobrazbo, nižjim socialno-ekonomskim statusom družine, tisti, ki so rojeni v Sloveniji, njihovi starši pa izven nje, ter mladi, ki imajo otroke. Primerjava rezultatov z mednarodno študijo YUSE⁶ da podobno sliko, kot je značilna za španski vzorec in mlade v drugih sredozemskih državah, kjer sta stopnja izobrazbe posameznika in socialno-ekonomski status družine prav tako ključna dejavnika ekonomske vključenosti mladih z izkušnjami brezposelnosti.

Naše ugotovitve o povezanosti med ekonomsko v-/izključenostjo in javnimi podporami pokažejo, da mladi, ki v času brezposelnosti iščejo pomoč v javnih ustanovah, zaznavajo manj prikrajšanosti za osnovne življenjske in tudi socialno-kulturne dobrine. Potrdi se torej velik pomen socialnih transferjev, ki jih država nameni za socialno varnost v primeru brezposelnosti.⁷ Hammer in Julkunen (2003) kritično ugotavljata, da modeli socialne varnosti ob vstopu na trg dela zanemarjajo participatorno vlogo mladih kot polnopravnih državljanov. Celo v univerzalističnem modelu socialne varnosti, ki zastopa in poudarja koncept polnopravnega državljanstva ter vključuje številne mehanizme in podpore mladim pri ekonomskem osamosvajanju od staršev, dostopu do zaposlitve in podpore v primeru brezposelnosti, se kaže problem uveljavljanja polnopravnega državljanstva, ko gre za zagotavljanje socialne varnosti mladih pri integraciji na trg dela. Najbolj pereč pa je ta problem v južnoevropskih državah, kjer mladi nimajo dostopa do javnih podpor države ali pa je ta le minimalen, zato v teh primerih ne gre le za problem revščine ter materialne in socialne prikrajšanosti, temveč primarno za problem vzdrževanja mladih v položaju

⁶ YUSE – *Youth unemployment and social exclusion* (Hammer in drugi, 2003) – projekt, podprt s strani TSER in programa Youth Research pri Evropski komisiji. Med letoma 1997 in 2002 je zajel 17.000 mladih iz 10-tih evropskih držav: Norveško, Finsko, Islandijo, Nemčijo, Škotsko, Irsko, Nemčijo, Italijo, Španijo, Francijo.

⁷ V letu 2000 je bilo sicer v Sloveniji v strukturi vseh izdatkov za socialno varnost le 4,1 % sredstev za brezposelne, kar je manj, kot so v tem obdobju za socialno varnost brezposelnih namenile države evropske petnajsterice (Poročilo o človekovem razvoju 2002/03: 23).

permanentne odvisnosti.

Institucionalna izključenost izvira iz značilnosti izobraževalnega sistema (rednega in nadaljevalnega šolanja in usposabljanja), iz ukrepov in odzivov institucij na brezposelnost in revščino, javnih in zasebnih servisov (bank, zavarovalnic ipd.); vključuje pomanjkanje podpore pred časom in v času brezposelnosti ter posledice, ki izvirajo iz institucionalne odvisnosti, npr. občutke sramu in pasivnost; zajema pa tudi kontraproduktivne učinke državnih pomoči, ki so namenjene temu, da bi socialno izključene vključevale v stabilni sistem (Kronauer, 1998).

Rezultati kvalitativne študije (Rapuš Pavel, 2005) nakazujejo, da ukrepi in mehanizmi programskih politik spregledujejo značilnosti individualiziranih prehodov mladih v zaposlitev (prim. Walther, 2003; du Bois in Blasco, 2002). Mladi poročajo o izkušnjah, da jim usmerjanje v dodatno izobraževanje ne prinaša boljših izhodov v zaposlitev, hkrati pa občutijo pomanjkanje podpore pri dostopu do izobraževanj v smeri individualnih poklicnih interesov. Podobne izsledke najdemo v evropskih študijah (Walther in Schlathoff, 2001), ki prav tako opozarjajo, da sistemski ukrepi spregledujejo individualno raven in subjektivne perspektive mladih, personalizirajo problematiko brezposelnosti, demotivirajo mlade z zahtevami po povečanju in razširitvi izobrazbe ter regulirajo dostop do pomoči z birokratskimi merili. Mlade se poskuša vključevati v različne programe zaposlovanja ("vloga kontejnerjev"), ne da bi se jim pomagalo graditi poklicne karijerne poti po njihovi lastni izbiri. Rezultat tega je, da javnim institucijam bledita pomen in zanimanje zanje. Prehodi, ki jih omogočajo sistemi, so pogosto dostopni le manjšini, ki že razpolaga z več viri, znanja in kompetencami. Ignjatović (2002: 173) meni, da je problem dodatnega izobraževanja in usposabljanja v časovnem neskladju razvoja tehnologije in spreminjanja izobraževalnih programov. Prav tako so najbolj številne ciljne skupine vključenih v programe izobraževanja, poklicnega usposabljanja in prekvalifikacije med tistimi, pri katerih je tveganje, da izgubijo delo, največje. Avtor navaja Gorzo (prav tam), ki pravi, da so v prekvalifikacijah najbolj usidrani tisti, ki jih najbolj ogrožajo zaposlitvene krize. Taki paradoksi vsiljujejo napoved, da se bodo v žariščih strukturne brezposelnosti izoblikovale subkulture "neformalne" ali "sive ekonomije", ki je zelo blizu bedi. Ljudje, ki bodo vanjo vključeni, bodo za vrednote in zakonska pravila "delovne

družbe" kazali pasivno averzijo in lahko se bo utrdila nekakšna "podproletarska kultura brezposelnosti". Gre za nizkokvalificirane delavce, marginalizirane skupine na trgu delovne sile, mlade, stare, ženske, invalide in migrante.

Ugotovitve več študij kažejo, da manj kvalificirani posamezniki niso motivirani za izobraževanje. Mrgole (1999: 39–41) se sprašuje, ali gre za splošno značilnost manj izobraženih ali za simptom izobraževalnega sistema. Pravi, da je sistem, ki ponuja izobraževalne storitve, vedno v zagati, ker se mu izmika razumevanje motivacijske dinamike udeležencev in udeleženk. Radovan (2003) o značilnostih motivacije udeležencev v izobraževalnem programu 5000 zaključuje, da manj kvalificirani mladi izobraževanja ne vidijo kot sredstva socialne mobilnosti. Poudarjen je pomen ekonomskega vidika za pripravljenost na izobraževanje. Kritje materialnih stroškov izobraževanja se pokaže kot pomemben dejavnik, ki omogoča in motivira brezposelne za izobraževanje.

Socialna izolacija opisuje odsotnost socialnih mrež ali umik posameznika, zmanjševanje stikov oz. zoževanje socialne mreže na le eno specifično skupino ljudi ali vsesplošno izolacijo prizadetega posameznika (Kronauer, 1998).

Silverjeva (1994) v kontekstu obravnavanja socialnih mrež socialno izključenost definira kot posledico prekinjenih ali nevzpostavljenih socialnih vezi, ki povezujejo posameznika s skupnostjo in različnimi ustanovami socialne podpore. V diskurzih o socialni izključenosti je področje o socialnih mrežah redkeje obravnavano; večina raziskav se usmerja predvsem na vpliv brezposelnosti mladih na življenjski potek, več pozornosti je prav tako namenjene ekonomski tranziciji iz šolanja na področje dela in neenakim pogojem usposabljanja, ki prizadenejo mlade v procesu tranzicije v odraslost. Nekatere študije (Coffield, 1986; Hutchens, 1994; Emler in McNamara, 1996; Donovan in Oddy, 1982 po Heikkinen, 2000) na področju preučevanja problematike brezposelnih mladih pa so se usmerile v analizo naraščajočega problema socialne izolacije in izgubo socialnih stikov, za katere so prikrajšani mladi, ki so ovirani pri vstopu na trg dela. Problemi finančne narave in socialna izključenost sta fenomena, ki sta v interakciji in akcelerirata s procesom socialne diskvalifikacije, če prihaja do pojava ponavljanja oz. kontinuitete brezposelnosti, kar pospešuje in stopnjuje tveganje težav na področju psihosocialnega zdravja. Tako Paugam (1996) ugotavlja,

da je v Franciji negotova situacija mladih na področju zaposlovanja tesno povezana z tudi z izgubami v socialnem življenju, medtem ko permanentno delo prispeva k kvalitetnejšim socialnim mrežam in je povezano s socialno in ekonomsko vključenostjo. V študiji se šibki socialni kontakti mladih pokažejo v neposredni zvezi z področjem dela. Do podobnih zaključkov sta prišla Emler in McNamara (1996, po Heikkinen, 2000), ki ugotavljata, da so mladi brezposelni na Škotskem "odrezani" od številnih možnosti socialnih stikov, kar vpliva na njihovo socialno izključenost. Tudi Hutchens (1994, po Heikkinen, 2000) ugotavlja, da v Veliki Britaniji brezposelnost mladih prispeva k restrikciji socialnih stikov; brezposelni mladi nimajo možnosti vzpostavljati toliko socialnih stikov na aktiven način, kot bi si jih želeli, in to prispeva k doživljanju izoliranosti in občutkom nesrečnosti.

Sicer pa se je v več študijah pokazalo, da je področje dela izredno moško področje vzpostavljanja socialnih vezi in stikov, medtem ko so za ženske značilni še drugi tipi socialnih stikov, ki jih vzpostavljajo na drugih področjih življenja. Ženske pogosto vzpostavljajo socialne vezi in stike skozi neplačano delo, ki predstavlja pomembno področje socialne integracije. Na Finskem (Ronka in Pulkkinen, 1995, po Heikkinen, 2000), so z negotovostjo na trgu dela povezani šibki socialni stiki bolj značilni za mlade moške, medtem ko rezultati kažejo, da so mlade ženske manj ranljive v tem pogledu kar lahko pomeni, da so socialna omrežja mladih moških za razliko od ženskih bolj subtilno odvisna od perspektiv na trgu dela. Kaže, da so ženske bolj sposobne kompenzirati socialne vidike brezposelnosti preko dela v družini in z družinsko centriranimi socialnimi mrežami, medtem ko moški z izgubo dela izgubijo najbolj centralno področje socialnih stikov. Treba pa je poudariti, da na družino centrirano in usmerjeno delo lahko za mlade ženske predstavlja past, kjer se lahko permanentno znajdejo v vlogi mater in gospodinj ter so izolirane od socialnih stikov izven družinske sfere življenja. Ozamiz in drugi (2001), ki pregledujejo študije v povezavi s socialno izolacijo, opazajo, da je tveganje socialne izolacije večje tam, kjer je pojav mladih brezposelnih manj razširjen. V teh primerih so mladi toliko bolj izpostavljeni in hitreje stigmatizirani kot krivci za svoj negotov položaj.

Kieselbach (2002) v kvalitativni študiji nekaterih evropskih držav ugotavlja, da je tveganje socialne izolacije in izključenosti

brezposelnih mladih manjše, če so zadovoljni s socialnimi podporami družine in ožjih socialnih mrež. Rezultati njegove študije kažejo, da je tveganje socialne izključenosti manjše v južni Evropi in Skandinaviji. Avtor meni, da je v prvem primeru zmanjšano tveganje socialne izključenosti med mladimi brez dela posledica visoke podpore družine, ki pa jih v kasnejšem obdobju ovira pri integraciji v širše socialne mreže. Pri preučevanju brezposelnosti v povezavi z značilnostmi družine se v študiji pokaže še značilen vzorec medgeneracijskega prevzemanja podobne problematike in ovir v življenjskem poteku, iz česar sklepamo, da tesni odnosi in povezanost v družini v primeru brezposelnosti niso vselej varovalni dejavnik in preventiva pred socialno izključenostjo. K problematiki preučevanja brezposelnosti v povezavi z družino in družinskim ozadjem je treba pristopiti skozi samoevalvacijo izkušenj mladih ter pridobiti njihov pogled in zaznavanje socialne podpore in kakovosti socialnih stikov z družino ter drugimi socialnimi mrežami. Ugotovitve že omenjene slovenske študije (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) kažejo, da so dejavniki družinskih in prijateljskih podpor v položaju brezposelnosti za mlade pomembni tako na čustveni kot instrumentalni ravni. Primerjava rezultatov s študijo YUSE pokaže, da je pomen prijateljskih podpor za slovenski vzorec anketiranih brezposelnih mladih v primerjavi z anketiranimi iz nekaterih evropskih držav (Italija, Nemčija, Danska, Norveška, Škotska, Finska, Španija in Švedska) na prvem mestu. Večji pomen prijateljskih podpor v obdobju brezposelnosti se kaže še na nemškem, španskem in danskem vzorcu, najmanjši pomen pa prijateljskim podporam pripisujejo finski in norveški anketirani mladi. Raziskava slovenskega vzorca tudi pokaže, da so pogostejše prekinitve dela povezane z nižjo podporo prijateljev.

Revščina in prikrajšanost sta za brezposelne mlade tudi oviri pri oblikovanju socialne identitete zaradi nezmožnosti krepitve in vzdrževanja socialnih mrež ter ukvarjanja s prostočasnimi aktivnostmi, ki so v današnjem času zelo povezane s finančnimi izdatki, in zato pomembno krojita socialno identiteto mladih.

Za nekatere mlade pa delo lahko predstavlja tudi nujno zlo, socialne stike in vezi pa vzpostavljajo predvsem izven delovnega časa in prostora na področju interesnih dejavnosti: glasbe, športnih aktivnosti, računalniške tehnologije idr. (Heikkinen, 2000). Tako so študije skandinavskih dežel pokazale, da so v teh državah mladi

brezposelni dobro socialno integrirani v družbo, kar gre verjetno pripisati visokemu standardu življenja in visoko razvitemu sistemu socialne skrbi. V teh državah je marginalizacija še najmanj opazen pojav na Danskem, ki predstavlja eno najbolj razvitih držav v skandinavskem svetu. Socialne mreže marginaliziranih mladih so pogosto posledica šibkih socialnih vezi, ki bi mlade lahko povezovale z različnimi novimi možnostmi socialnih stikov. Drugi razlog pa predstavljajo lastne tendence te skupine mladih, ki sami želijo odmik od socialnega "mainstrema". Namreč tudi marginalni položaji dajejo mladim veliko možnosti za razvejano in ustvarjalno socialno in kulturno dogajanje ter prispevajo nove tipe socialne povezanosti in solidarnosti (Heikkinen, 2000).

Iz različnih ugotovitev lahko strnemo, da ne izgubijo vsi mladi pomembnih socialnih stikov zaradi negotovosti na trgu dela, nedvomno pa področje dela predstavlja eno izmed pomembnih socialnih sfer, v kateri imajo mladi možnost vzpostavljati nove socialne stike in vezi.

Kulturna izključenost zadeva družbeno raven v smislu nezmožnosti živeti v skladu z družbeno sprejemljivimi normami in vrednotami ter obsega možne posledice identifikacije z odklonskimi oblikami vedenja. V dimenziji lahko prav tako upoštevamo stigmatizacijo in sankcioniranje s strani socialne okolice (Kronauer, 1998).

Ena od pomembnejših posledic procesov modernizacije v sodobni družbi je vedno večje razhajanje med kulturnimi normami in normami, prevladujočimi v ekonomski sferi družbenega sistema, ter normami pospešene individualizacije in diferenciacije. Sodobni družbeni sistem kot temeljni vrednoti poudarja delo in kapital, sodobni posameznik pa naj bi se oddaljeval od sfere dela in se usmerjal v vrednoti, ki celo nasprotujeta družbenim – k hedonizmu in nedeloholizmu. Ignjatović (2002) meni, da je delo kot vrednota v strukturah bolj razvitih držav tudi sistemsko vzdrževana, medtem ko je iz vrednostnih sistemov posameznikov razvidno, da zapušča osrednje mesto.

Kvalitativni rezultati študije slovenskega vzorca (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) kažejo, da mladi poleg tega, da v delu vidijo eksistenčno nujo, na zelo pomembno mesto postavljajo uživanje in doživljanje zadovoljstva ob delu. Intervjuvanci z nedokončano

izobrazbo, ki se najmanj vključujejo na formalni trg dela, postavljajo delo kot vrednoto med prioritete v svojem življenju. Opisujejo ga predvsem skozi poklic, ki pomeni njegovo konkretizacijo in pomemben del njihove lastne identitete.

V diskurzu, ki označuje mlade brezposelne kot rizičen del populacije, ki je bolj izpostavljen različnim deviantnim oblikam vedenja, se prepogosto pozablja, da v sodobnem času mladi drugače gledajo na polno zaposlitev, saj ta zanje ne predstavlja več osrednjega zanimanja, pač pa se bolj nagibajo k delni zaposlitvi, nekateri se odločajo za nadaljevanje izobraževanje, spet drugi si želijo ustvariti družino in ostajati doma z otroki. V norveški študiji (Hammer in Julkunen, 2003) ugotavljajo, da med mladimi brezposelnimi ni porasta uživanja alkohola in drog, medtem ko se pokaže, da težave z iskanjem zaposlitve lahko vodijo mlade v marginalizacijo ter stike z marginalnimi skupinami in deviantnimi subkulturami, kar lahko pripelje do porasta uživanja drog.

Pri dimenziji kulturne izključenosti velja posebno pozornost nameniti migrantski populaciji mladih, ki se soočajo z brezposelnostjo. Med relevantnimi dejavniki, ki naj bi – po literaturi (Bendit in Stokes, 2003) – razlagali položaj etničnih in kulturnih manjšin v povezavi z brezposelnostjo mladih, je izpostavljen vidik socialnega in kulturnega kapitala. Socialni kapital se nanaša na dostop do socialnih omrežij, ki determinirajo položaj mladih na trgu dela. Učinek teh omrežij je glede na etnični izvor pogosto segmentiran na trgu dela. Kulturni kapital pa se nanaša na različne vrednostne sisteme migrantov, na starševska pričakovanja mladih iz migrantskih družin, ki prav tako lahko vplivajo in ovirajo poklicno prihodnost mladih, kar je pri migrantih še posebej značilno za mlade ženske (prav tam). Rezultati študije brezposelnih mladih na OS Ljubljana (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) pokažejo vpliv etničnega in migrantskega družinskega ozadja na izhode v zaposlitve pri mladih v sedanjem in preteklem obdobju. Mladi, katerih starši so bili rojeni izven Slovenije, so manj vključeni tako v stalne in začasne zaposlitve kot mladi, rojeni v Sloveniji. Manj razlik se pri mladih drugega etničnega izvora pokaže pri vključenosti v izobraževanje, kjer je razmerje bolj enakomerno glede na anketirance slovenskega izvora. Med različnimi migrantskim družinami se vzorcu nemigrantskih družin približa struktura družine, kjer je le eden od staršev druge narodnosti, iz česar sklepamo, da si morda ta tip narodnostne družinske strukture

bolj prizadeva za inkulturacijo. Prisotnost migrantov je v različnih evropskih državah tesno povezana s situacijo na trgu dela. Podatki za Nemčijo, Francijo, Nizozemsko, Veliko Britanijo in Irsko kažejo, da mladi iz migrantski družin pogosteje zaključujejo izobraževanje na nižji stopnji in se vključujejo v poklicne šole na nižji stopnji ter različne kompenzacijske programe zaposlovanja (Bendit in Stokes, 2003). Razlage za nizke dosežke mladih iz migrantskih družin se pripisujejo jezikovnim primanjkljajem, ki jih mladi v procesu šolanja ne zmorejo kompenzirati. Poklicne situacije mladih etničnih manjšin so še bolj negotove kot pri splošni populaciji; značilno je, da se pogosteje vključujejo na ilegalni trg dela, kar jih dela še bolj ranljive – njihovo delo je bolj podvrženo izkoriščanju in nizkim plačilom, prav tako pa neprestano živijo v tveganju, da bo njihova ilegalna delovna aktivnost odkrita.

Brezposelnost mladih in zdravje

V zadnjih letih smo priča številnim raziskavam na področju preučevanja povezanosti med brezposelnostjo in kvaliteto zdravja ljudi, ki se z njo soočajo.⁸ Raziskave na tem področju so

⁸ Preučevanje povezanosti med brezposelnostjo ter fizičnim in psihosocialnim zdravjem v raziskavah najpogosteje temelji na naslednjih uveljavljenih teorijah (po Ozamiz in drugi, 2001):

1. »Stage theory« (Harrison in Hill): Avtorja brezposelnost opredelita skozi emocionalni kontinuum, opisan v naslednjih fazah: inicialni šok, optimistična faza, faza globokega pesimizma, ki rezultira v navadah resigniranega življenja in se z njimi tudi zaključuje.
2. Deprivacijska teorija (Jahoda, 1979): Avtorica izpostavi latentno funkcijo dela, ki se izraža: v strukturiranju dneva, lažjem vzpostavljanju socialnih stikov ter oblikovanju socialnih vlog in identitete. Delo življenju posameznikov daje perspektivo objektivnosti in ljudi vzdržuje v aktivni vlogi. V tej teoretični perspektivi brezposelnost prizadene omenjena področja oz. funkcije pri posamezniku.
3. »Vitaminska teorija«: Obravnava jo Warr (1978). V okviru te teorije razlikujemo dve perspektivi dela: pozitivno, kadar krepi duševno zdravje, spodbuja socialne stike in razvija profesionalnost posameznika, ter negativno, kjer pri posamezniku sproža obratne učinke. Iz tega izhodišča je lahko izguba zaposlitve posledično dobra ali slaba. Posledice brezposelnosti za zdravje posameznika so težje v primeru, da je izgubljeno delo pozitivno vplivalo na posameznika in njegov razvoj.

si podobne v raziskovalni metodologiji in izpostavljajo nekatere podobne ugotovitve. Razbrati je strinjanje avtorjev o tem, da med brezposelnostjo in težavami na področju zdravja obstaja realna povezanost, saj je v več raziskavah potrjen vpliv brezposelnosti na kvaliteto fizičnega in duševnega zdravja ljudi, ugotovljeno pa je tudi, da odnosa med brezposelnostjo in težavami na področju fizičnega in psihosocialnega zdravja ne moremo opisovati linearno in vzročno – posledično, spričo sovplivanja številnih notranjih in zunanjih dejavnikov, ki delujejo v določenem socialnem, kulturnem in zgodovinskem kontekstu. Julkunen (2001) v pregledu literature (Jackson in Warr, 1984; Roberts, Duggan in Noble, 1982; Ullah, Banks in Warr, 1985; Warr, Payne in drugi, 1984; Payne in Hartley, 1987) zaključuje, da avtorji izpostavijo pomen naslednjih dejavnikov, ki sovplivajo na povezavo brezposelnosti in kvalitete zdravja: starost, izobrazba, spol, kraj in prostor bivanja, socialno-ekonomski položaj, zavezanost delu in angažiranost za le-to, socialni odnosi, socialni status, stopnja brezposelnosti v lokalni skupnosti ter osebna ranljivost. Podobno Fend (1994 po Ule, 2000) meni, da je pri analizi psihosocialnih posledic brezposelnosti mladih treba upoštevati naslednje spremenljivke socialnega konteksta: regionalni kontekst (ruralni ali urbani) in stopnjo nezaposlenosti v regiji, spol, socialni in družinski kontekst ter ekonomske, socialne in psihične podpore, ki jih ta kontekst daje mladostniku. Dodaja tudi, da odnos med individualnimi značilnostmi: starostjo, spolom, izobrazbo, kvalifikacijo, delovnimi izkušnjami in nezaposlenostjo ni stabilen, ampak variira v času in s socialnim kontekstom.

Brezposelnost postavlja mladega človeka v vse bolj neugoden socialno-ekonomski položaj, zmanjšuje mu status in ugled v družbi, ga marginalizira ter povzroča dolgotrajne psihične poškodbe in posledice na njegovi samopodobi (Ule, 2000). Dalj časa traja obdobje brezposelnosti, vse več je napetosti in konfliktov. Spremljajoč pojav trajanja brezposelnosti je pogosta socialna izolacija nezaposlenih mladostnikov, ki nastopi zaradi sramu ter izgube samozaupanja in poklicne identitete. Nezaposlenost jih dela odvisne in pogosto tudi obremenjene z občutki krivde (Cofield, 1987; D'Angella in Guglielminotti, 1997 po Ozamiz in drugi). Dolgotrajna brezposelnost pušča posledice na samopodobi, stopnji samospoštovanja in obvladljivosti življenja. Warr (v Winefield in drugi, 1993) navaja naslednje posledice dalj časa trajajoče brezposelnosti: strah pred

materialnim pomanjkanjem, redukcija življenjskih oblik, redukcija odločitev, primanjkljaj delovnega zadovoljstva, zoženje socialnih stikov, znižanje socialnega statusa in negotovost glede prihodnosti. Omenjene posledice so pogosto izpostavljene ugotovitve raziskav s tega področja. V splošnem rezultati raziskav o vplivu brezposelnosti na zdravje pokažejo, da se ženske lažje spoprijemajo s to izkušnjo kot moški (Lahelma, 1998; Mannila, 1993 po Gershuny, 1994). Ena od razlag je, da ženske razpolagajo s širšo in bolj razvejano socialno mrežo, ki jim v tej situaciji lahko nudi podporo, in tako lažje vzdržujejo nivo aktivnosti, četudi so izgubile delo (Gershuny, 1994). Rezultati študij v različnih Evropskih državah so pokazali, da je psihosocialno zdravje mladih brez zaposlitve ogroženo drugače kot pri odraslih brezposelnih osebah. Za razliko od drugih rizičnih skupin pri mladih v začetnem obdobju ni vidnih psihosocialnih posledic na duševno zdravje, saj niso izgubili psiholoških izkušenj, ki jih prinese delo, so pa izgubili pričakovanja za prihodnost, kar je posledično relevanten dolgoročni vpliv na psihosocialno zdravje te rizične skupine (D'Angella in Guglielminotti, 1997 po Ozamiz in drugi). Teoretski okvir, ki pojasnjuje negativne učinke psihičnih posledic brezposelnosti na mlade, nam daje teorija naučene nemoči (Ule, 2000). Mladi, ki se še niso preizkusili v delu, pridejo pod vpliv naučene nemoči, pri čemer reagirajo apatično, depresivno in nemočno. Podaljšana nezmožnost nadzirati pomembne dogodke vodi do posplošenega pričakovanja, da se te dejavnosti ne da nadzirati. Ta predpostavka vpliva na tri vidike posameznikovega delovanja: kognitivnega, motivacijskega in emocionalnega. Zmanjšajo se miselni napor in motivacija za reševanje problemov in poveča se anksioznost zaradi nenadzorovanih situacij.

Brezposelnost mladih v zgodnji fazi ima lahko tudi nekatere pozitivne učinke na duševno zdravje; pridobijo več prostega časa ter so odmaknjeni od zahtev in rutine vsakdanjega delovnega življenja (Schober, 1987; prav tam). Rezultati španske študije (Alvaro in Garrido po Hammer, 2003) kažejo, da brezposelnost pri mladih ne izzove neposrednih osebnostnih sprememb, predstavlja le participativni dejavnik v razvoju psihopatologije pri posamezniku. V intervjujih z mladimi se je pokazalo, da najbolj izrazit stresni faktor mladim predstavljajo pritožbe staršev zaradi njihove brezposelnosti. Mladi brezposelni v intervjujih prav tako poročajo o izkušnjah omejenih možnosti in posledičnih frustracijah v socialnih stikih kot

o posledicah brezposelnosti (prim. Dekleva in Rapuš Pavel, 2004). Mnogi mladi razvijejo številne predsodke o brezposelnih, kar vpliva na njihovo samopodobo v odnosu do vrstnikov. V omenjeni študiji avtorji prav tako izpostavljajo pomen primerno strukturiranega družinskega okolja, ki lahko ublaži občutke krivde, nemoči in izolacije, ki prizadenejo mlade, in s tem omeji psihološko tveganje posledic brezposelnosti pri mladih. Družina lahko v takih pogojih najbolje zagotovi ne le finančno, temveč tudi moralno in socialno podporo posamezniku.

Sklep

Negotovost na trgu dela je ena izrazitejših značilnosti položaja mladih v Evropi, ki so posledično izpostavljeni tudi večjemu tveganju socialne izključenosti in socialne neenakosti še na drugih področjih življenja. Večdimenzionalnost koncepta socialne izključenosti omogoča celosten in kompleksen pristop spremljanja in analize pojava brezposelnosti mladih. Presega zgolj institucionalni nivo zagotavljanja dostopa do družbenih virov, saj med integrativnimi mehanizmi prizna pomembno mesto posamezniku in ponuja model za analizo tako distribucijskega kot relacijskega vidika socialnega izključevanja. Zajema tako temeljne eksistenčne potrebe, povezane z dohodkom, kot tudi potrebe po uveljavljanju družbenih statusov – izobrazbenega in profesionalnega – ter participacijo tako v formalnem kot neformalnem življenju vključno s posameznikovo samoaktualizacijo (Zavratnik Zimc, 2000). Pomen koncepta je v sodobni naravnosti, ki neločljivo povezuje razvoj človekovih pravic in državne blaginje ter s tem kaže na implicitni moralni imperativ družbene solidarnosti. Osnovna težava pri preučevanju koncepta socialne izključenosti izhaja iz dejstva, da zajema tako procese izključevanja kot samo stanje. Večina empiričnega raziskovanja se tudi na področju preučevanja brezposelnosti mladih še vedno ukvarja s statičnim vidikom, s stanjem večdimenzionalne izključenosti in deprivacije. Razlog – kot ugotavlja že Trbančeva (1996) – je v pomanjkanju podatkov, dobljenih z opazovanjem življenjskih dogodkov v različnih dimenzijah, pa tudi v zahtevnosti in kompleksnosti tovrstnih analiz. Tako dinamični vidik (trajanje, prehodi v izključenost in iz nje) velja za enega večjih izzivov

raziskovalcem, ki se ukvarjajo s socialnimi problemi. Težavo predstavljajo številne dimenzije, ki jih koncept vključuje; vprašanje je, koliko ga lahko zožujemo in katere dimenzije moramo še upoštevati, da še lahko govorimo o socialni izključenosti. Za uspešno empirično analizo obsega, strukture in dinamike socialne izključenosti so potrebni posebej zbrani podatki, ki dajo ustrezne informacije o različnih dimenzijah življenja posameznikov ter o njihovi vključenosti v vire, institucije in integrativne mehanizme.

V predstavljenih študijah je dokazana akumulacija neugodnih izkušenj z brezposelnostjo, ki pomembno vpliva na kontinuiteto in trajanje brezposelnosti, finančne probleme, težave z duševnim zdravjem ter socialno izolacijo. Tranzicijski viri pri prehodu mladih v zaposlitev so povezani z individualnimi dejavniki ter socialnim in ekonomskim ozadjem, odvisni so od lokalnega in nacionalnega konteksta, povezani so z izobraževalnimi dosežki, podporami v družini, možnostmi in omejitvami v procesu izobraževanja, s spolno, socialno, etnično pripadnostjo idr. Nekateri mladi lahko posedujejo več virov za uspešen prehod, pa v konkretnih situacijah naletijo na ovire, ki jih ne zmorejo preseči; drugi lahko posedujejo manj virov in vire, omejene v okolju, a so uspešnejši z osebnimi strategijami in z njimi presežejo druge primanjkljaje. Mladi z omejenimi viri so bolj izpostavljeni negotovosti zaposlitev, brezposelnosti in večkratnemu usposabljanju ter prekvalifikacijam. Pod vplivom različnih pritiskov so prisiljeni svoje poklicne in izobraževalne želje bolj prilagajati standardiziranim in restriktivnim potem usposabljanja. Drugi, ki razpolagajo z znatnimi viri, imajo več svobode odločanja glede na lastne potrebe in preference. Raziskovalni izsledki pregledanih študij kažejo, da lahko identificiramo ranljive skupine brezposelnih mladih, ki so na posameznih dimenzijah koncepta socialne v-/izključenosti bolj marginalizirane. Večina študij, ki se posvečajo ciljni populaciji mladih z izkušnjami brezposelnosti, kaže, da sociodemografski in ekonomski dejavniki bolj opredelijo položaj socialne izključenosti, kot pa ga opredeli status zaposlenosti. Ugotavljamo, da brezposelnost predstavlja za mlade osrednji dejavnik tveganja, ki dolgoročno celostno ovira njihovo vključenost v družbo. Ugotovitve navajajo, da bi bilo treba strategije različnih institucionalnih politik in njihove podpore mladim brezposelnim usmerjati v vzpostavljanje ravnotežja med različnimi življenjskimi področji ter tako blažiti tveganja socialne izključenosti, prehodov v odraslost in zaposlitev, ki jih prinaša modernizacija.

Literatura

Abrahamson, P. (1995). Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles. *Družboslovne razprave, Vol. XI, št. 19/20*, s. 119 – 136.

Alvaro, J. L., Garrido, A. (2003). Economic hardship, employment status and psychological wellbeing of young people, V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Bendit, R., Stokes, D. (2003). Disadvantage: transition policies between social construction and the needs of vulnerable youth. V L. Blasco, W. Mc Neish, A. Walther (ur.), *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Dekleva, B., Rapuš Pavel, J. (2004). *Socialna vključenost in psihosocialno zdravje mladih z izkušnjami brezposelnosti na območju Ljubljane*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta v Ljubljani.

Du Bois – Raymond, M., Lopez Blasco, A. (2003). Yo-Yo transition and misleading trajectories: toward Integrated Transition Policies for young adults in Europe. V A. L. Blasco, W. Mc Neish in A. Walther (ur.), *Young People and contradiction of Inclusion*. Bristol: Policy Press.

European Youth Forum (2001). *From Education to Employment: The experience of Young People in teh European Union*. Pridobljeno s svetovnega spleta (25. 3. 2002) <http://youthforum.org>.

Eurostat (2003). *European Labour Force Survey 2003*. (On line). Pridobljeno s svetovnega spleta (16. 11. 2004) <http://europa.eu.int/en/comm/eurostat/compres/en/95976308897a.htm>.

Furlong, A., Cartmel, F. (1997). *Young People and Social Change. Individualization and Risk in Late Modernity*. Buckingham: Open University Press.

Furlong, A., Cartmel, F. (2003). Unemployment integration and marginalisation: a comparative perspective on 18–24 olds in Finland, Sweden, Scotland and Spain. V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Gallie, D. (1999). Unemployment and social exclusion in the European Union, *European Societies, 1/2*, 139–167.

Gallie, D., Paugam, S. (2000). *Welfare regimes and Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Gershuny, J. (1994). The psychological consequences of unemployment: an assesment of the Jahoda thesis. V D. Gallie, C. Marsh in C. Vogler (ur.), *Social Change and Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.

Hammer, T. (1997). History Dependence in Youth Unemployment. *European Sociological Review* 13/1, 17–33.

Hammer, T, Julkunen, I. (2003). Surviving unemployment: a question of money or families? V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe, str. 135–155*. Bristol: Policy Press.

Harslof, I. (2003). Processes of marginalization at work: integration of young people in the labour market trough temporary employment. V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Heikkinen, M. (2000). Social Network of the Marginal Young. *Journal of Youth Studies, 3*, 389–406.

Hess, L. E, Petersen, A. C, in Mortimer, J. T. (1994). Youth, unemployment and marginality: The problem and solution. V A. C. Petersen, J. T. Mortimer (ur.), *Youth Unemployment and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hlača, I. (1995). Brezposelnost in njen vpliv na družino in šoloobvezne otroke. *Vzgoja in izobraževanje, 26/2*, str. 26–27.

Ignjatović, M. (2002). *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica, FDV.

Jeffs, T., Smith, M. (1990). *Young people, inequality and work*. London: Macmillan.

Julkunen, I. (2001). Coping and well – being among Unemployed Youth. *Journal of Youth Studies, 4 (3)*, 261–278.

Kelly, P. (1999). Wild and Tame Zones. Regulating the Transition of Youth at Risk, *Journal of Youth Studies, 2/2*, str. 193–211.

Kieselbach, T. (2003). Youth unemployment and the risk of social exclusion: comaparative anaysis of qualitative data. V A. L. Blasco, W.McNeish in A. Walther (ur.), *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Kronauer, M. (1998). »Social exclusion« and »underclass« – new concepts for the analysis of poverty. V H. J. Andress (ur.), *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate, str. 51–75.

Letno poročilo Zavoda Republike Slovenije za zaposlovanje. (2003). Ljubljana: Zavod RS za zaposlovanje.

McNeish, W., Loncle, P. (2003). State policy and youth unemployment in the EU: rights, responsibilities and lifelong learning. V L. Blasco, W. Mc Neish, A. Walther, *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Mrgole, A. (1997). K teoriji brezposelnosti mladih: družbeni vidiki problematike brezposelnosti. *Andragoška spoznanja*, 1, 13–19.

Labour force statistics, 1980–2000. (2001). Paris: OECD.

Ozamiž, A., Gumplmaier, H., Lehtinen, V. (2001). *Unemployment and Mental Health*. Pridobljeno s svetovnega spleta (27. 7. 2004) http://www.gbw.nl/download/whp_news_00_7.pdf.

Paugam, S. (1996). Poverty and social disqualification: A comparative analysis of cumulative social advantage. *Journal of European Social Policy*, 4, 287–303.

Poročilo o človekovem razvoju – Slovenija 2002/2003. (2003). Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj, str. 23

Radovan, M. (2003). Ali so brezposelni motivirani za izobraževanje. *Andragoška spoznanja*, 2, 30–36.

Renner, T. (2003). Mladi in neokonzervativizem. V: C. Oberstar in T. Kuzmanič (ur.), *Neokonzervativizem*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Room, G. (1995). *Beyond the Threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.

Rus, V. (1989). Socialna varnost in minimalni osebni dohodek. *Teorija in praksa*, 26, 6–7. Ljubljana: FSPN.

Silver, H. (1994). Social Exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, vol. 133, 5-6, s.531 -578.

Svetlik, I. (1985). *Brezposelnost in zaposlovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Svetlik, I. (2001). Trg dela in migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU. V I. Svetlik (ur.), *Strategija gospodarskega razvoja Slovenije socialni razvoj in razvoj človeškega dejavnika*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: FDV.

Trbanc, M. (1992). Mladi na trgu delovne sile. Zbornik: *Zaposlovanje perspektive, priložnosti, tveganja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Trbanc, M. (1996). Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V I. Svetlik (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: FDV.

Ule, M. (2000). Ranljivost, mladi in zasebno okolje. V M. Ule (ur.), *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Aristej.

Ule, M. (2003). Vloga življenjskih potekov v moderni družbi. V Ule, M. (ur.), *Mladi, družina, starševstvo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Walther, A. (2003). Junge Erwachsene und die Bedeutung von Spielräumen beim Übergang in die Arbeit. V I. Bootz (ur.), *Regionale Ermöglichungsstrukturen in Europa*. Berlin: Arbeitsgemeinschaft Betriebliche Weiterbildungsforschung

Walther, A., Schlathof, A. (2001). Misleading Trajectories: Transition Dilemmas of Young Adults in Europe. *Journal of Youth Studies*, 4/1.

Winefield, A. H., Tiggemann, M. in Goldney, R. D. (1993). *Growing Up with Unemployment: A Longitudinal Study of its Psychological Impact*. London: Rutledge.

Zavratnik Zimc (2000). Koncept družbene izključenosti v analizi marginalnih etničnih skupin. *Teorija in praksa*, 3/5, s. 832 – 848.

Pregledni znanstveni članek, prejet julija 2005.

Vabilo k udeležbi na

**3. slovenskem kongresu socialne pedagogike
z mednarodno udeležbo**

z nosilno temo

**Modeli dobre prakse v
socialnopedagoškem delu
- strokovni izzivi v družbi
negotovosti**

ki ga organizira Združenje za socialno pedagogiko

*v času od 20. do 22. oktobra 2005
v hotelu Planja na Rogli.*

Spoštovane kolegice, spoštovani kolegi,

organizacijski odbor kongresa Združenja za socialno pedagogiko vas vabi k udeležbi in aktivnemu sodelovanju na 3. slovenskem kongresu socialne pedagogike z mednarodno udeležbo, ki bo potekal od 20. do 22. oktobra 2005 v hotelu Planja na Rogli.

Socialna pedagogika zarisuje široko delovno polje, ki se v zadnjih letih vedno bolj razčlenjuje. Ta širitev zahteva, da si moramo prizadevati za nadaljnjo profesionalizacijo naše stroke. Profesionalizacija stroke pomeni, da strokovnjaki sami razmišljamo o kriterijih kakovosti svojega dela, prevzemamo odgovornost

zanje in sistematično skrbimo za pretok informacij ter za širjenje izkušenj, iz katerih se lahko vsi učimo. Modeli dobre prakse so primeri strokovnih dejavnosti ali projektov, za katere se je izkazalo, da so v določenem času in prostoru delovali. So primeri strokovnih dejavnosti, ki so uspeli najti nove, izvirne rešitve problemov, ki so pomenile odpiranje novih poti in osvetlile nove vidike dane situacije. Na ta način so ti modeli obogatili vsakdanjo prakso.

V današnjem svetu, ki se vedno hitreje spreminja in ki ga nekateri poimenujejo z izrazom družba negotovosti, ne more biti strokovnih rešitev, ki bi veljale trajno in v vseh okoljih. Zato tudi v stroki ne more biti trajnih avtoritet (teorij, doktrin, pravil), ki bi dajale večne, nespremenljive in trdne odgovore. Iskanje takih trdnih odgovorov nadomešča spoznanje, da je potrebno za vsak posamezni primer, v sodelovanju z vsemi udeleženi, oblikovati izvirne rešitve življenjskih problemov. Zato organiziramo kongres z osrednjo temo

Modeli dobre prakse v socialnopedagoškem delu - strokovni izzivi v družbi negotovosti

Namen kongresa zastavljamo kot izmenjavo izkušenj in opisov primerov dejavnosti, ki smo jih praktiki, na najrazličnejših področjih, kjer se socialna pedagogika uveljavlja, doslej razvili in preizkusili. K razumevanju izkušenj nam bodo pomagali tudi teoretični prispevki ter poročanje o modelih dobre prakse tistih tujih strokovnjakov, za katere sodimo, da se lahko od njih kaj naučimo in jih bomo zato povabili na naš kongres.

Kongres bo pomenil priložnost za srečanje strokovnjakov različnih profilov, ki delujejo v različnih vrstah organizacij z različnimi skupinami uporabnikov. Pomenil bo tudi pregled stanja naše prakse, inovativnih iskanj, pregled možnosti, ovir in vizij na našem delovnem področju. Za udeležence bo pomenil priložnost za pridobivanje novih znanj, osebno rast, koristno izmenjevanje izkušenj in prijetno druženje.

Vabimo vse strokovne delavce/ke, prostovoljne sodelavce/ke in študente/ke, ki delujete na različnih področjih socialno pedagoškega dela, prav tako pa tudi uporabnike tega dela, da se kongresa udeležite in aktivno sodelujete pri izmenjavi izkušenj in spoznanj ter ustvarjanju novih vizij našega dela!

Delo na kongresu bo potekalo v različnih oblikah. Načrtujemo:

- uvodna plenarna predavanja,
- predstavljanje prispevkov v tematskih sekcijah (v manjših vzporednih skupinah različni avtorji predstavijo svoje prispevke, ki obravnavajo neko ožje tematsko področje).
- okrogle mize na posamezne aktualne teme stroke,
- delavnice (izkustvena predstavitev posameznih pristopov, metod in tem. Delavnice vključujejo možnost bolj aktivnega sodelovanja, običajno manjšega števila udeležencev),
- prikaze posterjev (slikovna in besedna predstavitev projektov, metod dela, itd.),
- prikaze video posnetkov,
- kulturne refleksije (tematske foto razstave, gledališke predstave, multimedialne performanse, itd.).

Poleg prispevkov na nosilno temo bomo v program kongresa uvrstili še prispevke, ki bodo obravnavali teoretske pristope in njihove praktične izpeljave na posameznih področjih socialno pedagoškega dela. Predvidevamo, da bo kongres - med različnimi tematskimi in institucionalnimi področji - obravnaval tudi naslednja: delo v predšolski vzgoji, osnovnih in srednjih šolah, delo v okviru centrov za socialno delo oz. v socialnem skrbstvu, delo v stanovanjskih skupinah in dnevnih centrih, zavodsko in domsko vzgojo, delo v penalnih ustanovah, preventivno delo v okviru različnih ustanov, delo s starši in skupine samopomoči, socialno pedagoško delo v polju varovanja duševnega zdravja, posebnosti dela v nevladnem in profitnem sektorju, posebnosti dela z različnimi starostnimi skupinami (z otroci, mladostniki, odraslimi, v "tretjem življenjskem obdobju") in druga.

Organizacijski odbor kongresa je na osnovi napovedanih prispevkov že oblikoval 14 vsebinskih sekcij kongresa, ostale pa se bodo oblikovale na osnovi prispevkov, ki jih boste udeleženci še prijavi. Naslovi teh 14 že oblikovanih sekcij so:

- Socialna vzgoja in izobraževanje
- Šolsko svetovalno delo
- Sodobni izzivi zaposlovanja ranljivih skupin
- Socialno pedagoško delo na področju uporabe prepovedanih drog
- Modeli dobre prakse na področju duševnega zdravja
- Prehajanje meja, prehajanje ustaljenega reda - možnosti za

vključujočo družbo in mesto socialne pedagogike pri tem

- Specifike uličnega dela z mladostniki
- Delo z družino
- Otrok med centrom za socialno delo in vzgojnim zavodom
- Strokovno delo v institucijah sistema izvrševanja kazenskih sankcij
- Mladoletniško prestopništvo - alternativni ukrepi – preventiva
- Skupnostno delo: izziv v družbi negotovosti
- Zavodska vzgoja otrok in mladostnikov s čustvenimi in vedenjskimi težavami v prihodnosti
- Neprofitni menedžment za področje socialne pedagogike

Za prijavo aktivne udeležbe (s prijavljenim prispevkom) je 30. 9. 2005., rok za prijavo znižano kotizacijo pa je 30. 5. 2005.

Več informacij in obrazce za prijavo na kongres ter rezervacijo hotela najdete na www.zzsp.org ali na naslovu:

Združenje za socialno pedagogiko

Kardeljeva pl. 16 (pri Pedagoški fakulteti)

1000 Ljubljana

Fax: (01) 589 22 33

ali na E-mail naslov: mija-marija.klemencic@guest.arnes.si
(organizacijska sekretarka kongresa).

Navodila sodelavkam in sodelavcem revije Socialna pedagogika

Revija Socialna pedagogika objavlja izvirne znanstvene (teoretsko-primerjalne oz. raziskovalne/empirične) in strokovne članke, prevode v tujih jezikih že objavljenih člankov, prikaze, poročila in recenzije, vse iz področja socialno pedagoškega raziskovanja, razvoja in prakse.

Prosimo vas, da pri pripravi **znanstvenih in strokovnih prispevkov** za revijo upoštevate naslednja navodila:

1. Prva stran članka naj obsega: slovenski naslov dela, angleški naslov dela, ime in priimek avtorja (ali več avtorjev), natančen akademski in strokovni naziv avtorjev/ic in popoln naslov ustanove, kjer so avtorji/ce zaposlen (oziroma kamor je mogoče avtorju/em pisati).
2. Naslov naj kratko in jedrnato označi bistvene elemente vsebine prispevka. Vsebuje naj po možnosti največ do 80 znakov.
3. Druga stran naj vsebuje jedrnat povzetek članka v slovenščini in angleščini, ki naj največ v 150 besedah vsebinsko povzema in ne le našteva bistvene vsebine dela. Povzetek raziskovalnega poročila naj povzema namen dela, osnovne značilnosti raziskave, glavne izsledke ter pomembne sklepe.
4. Izvlečkoma naj slede ključne besede (v slovenskem in tujem jeziku).
5. Od tretje strani dalje naj teče tekst prispevka. Tekst naj bo natisnjen na belem pisarniškem papirju formata A4 s širokim dvojnimi razmikom s približno 30 vrsticami na vsaki strani in

približno 65 znaki v eni vrstici. Prispevki naj bodo dolgi največ do 20 strani (oz. do 35.000 znakov). Avtorji naj morebitne daljše prispevke pripravijo v dveh ali več nadaljevanjih oziroma se o dolžini prispevka posvetujejo z urednikom revije.

6. Razdelitev snovi v prispevku naj bo logična in razvidna. Priporočamo, da razmeroma pogosto uporabljate mednaslove, ki pa naj bodo samo na eni ravni (posamezen podnaslov naj torej nima še nadaljnjih podnaslovov). Podnaslovi naj bodo napisani z malimi črkami (vendar z velikimi začetnicami) in krepko (**bold**). Raziskovalni prispevki naj praviloma obsegajo poglavja: uvod, namen dela, metode, izsledke in zaključke.
7. Tabele naj bodo natisnjene v besedilu na mestih, kamor sodijo. Vsaka tabela naj bo razumljiva in pregledna, ne da bi jo morali še kaj dodatno pojasnjevati in opisovati. V naslovu tebele naj bo pojasnjeno, kaj prikazuje, lahko so dodana pojasnila za razumevanje tako, da bo razumljena brez branja ostalega teksta. V legendi je potrebno pojasniti, od kod so podatki, enote mer in pojasniti morebitne okrajšave. Vsa polja tabele morajo biti izpolnjena. Jasno je treba označiti, če je podatek enak nič, če je podatek zanemarljivo majhen ali podatka ni. Če so podatki v %, mora biti jasno naznačena njihova osnova (kaj predstavlja 100%).
8. Narisane sheme, diagrami in fotografije naj bodo vsaka na samostojnem listu, ki so na hrbtni strani označeni z zaporedno številko, kot si slede v tekstu. V tekstu naj mesto označuje vodoravna puščica ob levem robu z zaporedno številko na njej. V dvomljivih zadevah naj bo označeno, kaj je spodaj in kaj zgoraj, poleg tega pa tudi naslov članka, kamor sodi. Velikost prikazov naj bo vsaj tolikšna, kot bo objavljena. Risbe naj bodo čim bolj kontrastne. Grafikoni naj imajo absciso in ordinato, ob vrhu naznako, kateri podatek je prikazan, in v oklepaju enoto mere.
9. Avtorjem/icam priporočamo, da posebno označevanje teksta s poševno (*italic*) ali krepko (**bold**) pisavo ter z VELIKIMI ČRKAMI uporabljajo čim redkeje ali pa sploh ne. Poševna pisava naj se uporablja npr. za označevanje dobesednih izjav raziskovanih oseb, za označevanje morebitnih slengovskih ali posebnih tehničnih izrazov, itd.
10. Od leta 1999 dalje v reviji Socialna pedagogika upoštevamo

APA stil (za podrobnosti glej čim kasnejšo izdajo priročnika: Publication manual of the American Psychological Association. Washington, DC: American Psychological Association.) pri citiranju, označevanju referenc in pripravi spiska literature. Literatura naj bo razvrščena po abecednem redu priimkov avtorjev/ic oziroma urednikov/ic (oz. naslovov publikacij, kjer avtorji ali uredniki niso navedeni), urejena pa naj bo tako:

- primer za knjigo:
Anderson, B. (1998). *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: SH Zavod za založniško dejavnost.
- primer za prispevek v zborniku ali knjigi:
Nastran-Ule, M. (2000). Mladi v družbi novih tveganj in negotovosti. V A. Šelih (ur.), *Prestopniško in odklonsko vedenje mladih – vzrok, pojavi, odzivanje*. Ljubljana: Bonex.
- primer za članek v reviji:
Martinjak, N. (2002). Socialni pedagog – poklicni govorec. *Socialna pedagogika*, 6 (4), 395-404.
- primer za zbornik v celoti:
Kanduč, Z. (ur.). (2002). *Žrtve, viktimizacije in viktimološke perspektive*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- primer za diplomsko, magistrsko ali doktorsko delo:
Poljšak Škraban, O. (2002). *Vloga staršev in interakcij v družinskem sistemu pri oblikovanju identitete študentk socialne pedagogike*. Doktorsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- primer za drugo neobjavljeno delo:
Ambrožič, F., & Hudobivnik, A. (1999). *Citiranje in navajanje virov po APA - Slovenska verzija navodil*. Neobjavljeno delo.
- primer za delo, ki ima več kot pet avtorjev:
Skalar, V. et al. (1991). Zasnova programa socialni pedagog. V P. Zgaga (ur.), *Za univerzitetno izobraževanje učiteljev: zbornik razprav in poročil* (61-65). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- primer za dela, dostopna na svetovnem spletu, brez navedenega avtorja in datuma:
Marihuana. (b. d.). Pridobljeno 1. 2. 2003. s svetovnega spleta: <http://www.drogart.org/default.asp?THC=19>.

- primer za dela, dostopna na svetovnem spletu, z avtorjem in datumom:
Bereswill, M. (1999). *Gefängnis und Jugendbiographie. Qualitative Zugänge zu Jugend, Männlichkeitsentwürfen und Delinquenz*. Hannover: Kriminologisches Forschungsinstitut Niedersachsen. Pridobljeno 1. 2. 2003. s svetovnega spleta: <http://www.kfn.de/>.
 - več napotkov o navajanju virov iz svetovnega spleta najdete na: *Electronic references. Reference Examples for Electronic Source Materials*. (b. d.). Washington, DC: American Psychological Association. Pridobljeno 1. 2. 2003 s svetovnega spleta <http://www.apastyle.org/electsource.html>.
11. Vključevanje reference v tekst naj bo označeno na enega od dveh načinov. Če gre za dobesedno navajanje (citiranje), naj bo navedek označen z narekovaji (npr. "to je dobeseden navedek"), v oklepaju pa napisan priimek avtorja/ev, letnica izdaje citiranega dela ter stran citata, npr. (Miller, 1992: 43). Če pa gre za vsebinsko povzemanje oz. splošnejše navajanje, v oznaki navedbe izpustimo stran, npr. (Miller, 1992).
 12. Avtorjem priporočamo, da ne uporabljajo opomb pod črto.
 13. Avtorji/ice naj oddajo svoje prispevke stiskane na papirju ter shranjene na računalniški disketi. Tekst na disketi je lahko napisan s katerimkoli izmed bolj razširjenih urejevalnikov besedil. Če članek vsebuje tudi računalniško obdelane slike, grafikone ali risbe, naj bodo te v posebnih datotekah in ne vključene v datoteke s tekstom.
 14. Avtorji/ice s tem, ko oddajo prispevek uredništvu v objavo, zagotavljajo, da prispevek še ni bil objavljen na drugem mestu ter izrazijo svoje strinjanje s tem, da se njihov prispevek objavi v reviji Socialna pedagogika.
 15. Vse raziskovalne in teoretične članke dajemo v dve slepi (anonimni) recenziji, domačim ali tujim recenzentom. Recenzente neodvisno izbere uredniški odbor. O objavi prispevka odloča uredniški odbor revije po sprejetju recenzij. Prispevkov, ki imajo naravo prikaza, ocene knjige ali poročila s kongresa ne dajemo v recenzije.
 16. Rokopisov in disket uredništvo ne vrača. O objavi ali neobjavi prispevkov bodo avtorji/ice obveščeni. Lahko se zgodi, da

bo uredništvo na osnovi mnenj recenzentov avtorjem/icam predlagalo, da svoje prispevke pred objavo dodatno spremenijo oz. dopolnijo. Uredništvo si pridržuje pravico spremeniti, izpustiti ali dopolniti manjše dele besedila, da postane tako prispevek bolj razumljiv, ne da bi prej obvestilo avtorje/ice.

17. Avtorske pravice za prispevke, ki jih avtorji/ice pošljejo uredništvu in se objavijo v reviji, pripadajo reviji Socialna pedagogika, razen če ni izrecno dogovorjeno drugače.

18. Vsakemu/i prvemu avtorju/ici objavljenega prispevka pripada brezplačnih pet izvodov revije.

Prispevke pošljite na naslov:

Uredništvo revije Socialna pedagogika,
Združenje za socialno pedagogiko,
Kardeljeva pl. 16,
1000 Ljubljana

ali na E-mail bojan.dekleva@guest.arnes.si

Kazalo/Contents

Izvirni znanstveni članki

Alenka Kobolt, Jelena Sitar-Cvetko, Andreja Stare
Gledališko ustvarjanje kot socialno integrativno delo z mladimi 229

Špela Razpotnik in Bojan Dekleva
Kralji ulice – predhodno poročilo o poteku akcijske raziskave 265

Andreja Grobelšek, Karmen Mikek in Mojca Rodič
Navijaštvo in ženske 299

Empirical articles

Alenka Kobolt, Jelena Sitar-Cvetko, Andreja Stare
Theater creation as a form of social-integrative work with youth

Špela Razpotnik in Bojan Dekleva
Kings of the street – a preliminary report of an action research project

Andreja Grobelšek, Karmen Mikek in Mojca Rodič
Women and supporting sports teams

Pregledni znanstveni članek

Jana Rapuš Pavel
Ranljivost mladih pri soočanju z brezposelnostjo 329

Theoretical article

Jana Rapuš Pavel
Vulnerability of young people facing unemployment

Informacije

Obvestilo o 3. slovenskem kongresu socialne pedagogike 361

Information

Information on the 3rd Slovenian Congress of Social Pedagogy

Navodila avtorjem 365 Instructions to authors